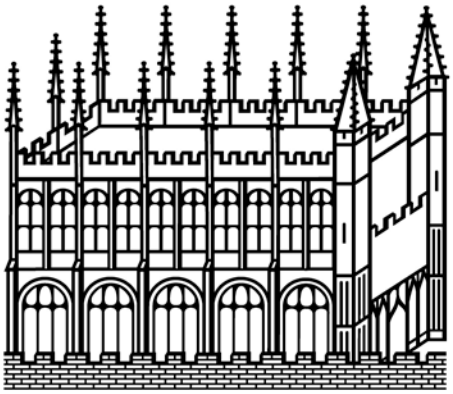

Bodleian Libraries

UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

Daulat Rái

Mehtáb-i-Samáníma

and Mihrábí Bágh

Cawnpore 1878

نور الانوار کا مجموعہ محشی مطبوعہ مطبع مصطفائی —
فتح القدیر مع تکملہ نتائج الافکار و مع عربی ہدایہ کامل تصنیف شیخ الاسلام کمال الدین ابن ہمام اور تکملہ تصنیف علامہ زین الدین افندی یہ کتاب شرح ہدایہ فقہ حنفیہ مین مبسوط و معتبر ہے —
عینی شرح ہدایہ — حامل المتن من الشیخ الاجل ابا محمد محمود بن احمد العینی ہے اس کتاب کا سارے ہندوستان مین صرف ایک نسخہ ہم پہونچا —
جلدین اولین — ماہ ۶ ورق جزو کلان
جلدین آخرین — ہو ۳ ورق جزو کلان
ہر چہار جلد پوری کتاب کی قیمت — عہ۹
عینی شرح کنز — محشی از کتاب البیوع تا کتاب الغصب تصنیف مولوی عبد العزیز بہ تصحیح علمای فرنگی محل باہتمام بلیغ سے مطبع ہوئی —
توضیح و تلویح — مع حاشیہ چلپی اور حاشیہ شیخ الاسلام و حاشیہ ملا خسرو —
حاشیہ ملا مسکہ — یہ حاشیہ شرح وقایہ کا عربی از ملا اخوند مسکہ علم فقہ حنفی مین ہے —
مجموعۂ نور الانوار — مع ۳ حاشیہ کامل — قمر الاقمار — و تنویر الابصار — و دائر الاصول — نور الانوار تصنیف ملا جیون اصول فقہ مین —
فتاوی قاضیخان جلدین اولین مع فتاوی سراجیہ عبادات مین
ایضاً جلدین اخیرین — معاملات مین اور مجموعہ ہر چہار فتاوی قاضیخان پوری کی قیمت بتخفیف عہ

شرح الیاس مسائل فقہ مین مستند مطبوعۂ قدیم —
ایضاً — مطبوعۂ جدید کاغذ سمی —
مختصر الوقایہ — محشی علم فقہ مین —
جامع الرموز — ہر چہار جلد نہایت خوشخط مطبوعۂ مطبع کلکتہ سے منقول —
شرح وقایہ — عربی محشی —
شرح وقایہ مع چلپی فقہ حنفیہ مین درسی کتاب ہے
فتاوی کنز الدقائق — علم فقہ مین معتبر مثل فتاوے قاضیخان و فتاوے عالمگیری وغیرہ ہے اور دو شرحین اوسکے حاشیہ پر چڑھی ہین —
شرح مواقف — کامل کتاب ہر شش موقف یہ کتاب اصول علم کلام مین بے نظیر ہے آج تک یورپی کتاب مطبوع نہین ہوئی اور جو طبع ہوئی تھی وہ کئی موقف تھی پوری کتاب ہر شش موقف کا بڑی نسخہ صحیحہ سے نقل ہوکر بصحت کامل کاغذ مناسب تقطیع پر جدید چھپی ہے محشی
شرح مسلم الثبوت — از بحر العلوم یہ نادر شرح اصول فقہ مین بہت عمدہ درس و تدریس مین رائج مقبول عالم ہے بہ صحت علمای فرنگی محل اصل نسخہ مصنفہ علامہ عبد العلی محمد بحر العلوم سے نقل ہوکر تنجشی لائق طبع ہوئی ہے —
شرح عقائد نسفی مطبوعۂ مطبع علوی —
کنز الدقائق خرد محشی عربی از عبد اللہ بن احمد علم فقہ مین
اشباہ النظائر شرح حموی از سید احمد بن محمد حنفی اصول فقہ

کتب علم حدیث

جامع ترمذی — محشی علم حدیث مین داخل صحاح ستہ بہ صحت علمای فرنگی محل چھپی —
سنن ابی داؤد — از تالیف ابو داؤد محدث داخل صحاح ستہ چار جلد مین
ایضاً — حنائی —
مجموعہ حصن حصین — وظائف احادیث مع دو شرح — حرز ثمین — و حرز مکین — عربی و فارسی

از شمس الدین محمد جزری و علی قادری و فخر الدین علم حدیث مین بہت مستند اور متداول ہے —
صحیح مسلم — مع شرح نووی کتب احادیث ستہ سے دو جلد مبسوط مین ہے تصنیف متن ابو الحسین مسلم اور شارح محی الدین ابو بکر زکریا —
قسطلانی سے بہ ارشاد الساری شرح صحیح بخاری تصنیف مولانا شہاب الدین احمد خطیب قسطلانی دس جلد مین —

کتب علم منطق

شرح تہذیب فارسی از مولوی محمد اسلم علم منطق مین حامل المتن —

مجموعۂ منطق شامل بارہ کتاب تصنیف مختلف —

حاشیہ میر زاہد ملا جلال بتصحیح مولوی عبد الحی صاحب یہ مجموعہ نادر الوجود کمال صحت اور تحشی لائقہ سے درسی رواج پذیر ہے —

حاشیہ میر زاہد ایضاً از مولوی مفتی ظہور الہدیٰ مرحوم

حاشیہ میر زاہد ایضاً از بحر العلوم ملا عبد العلی مغفور حسب تصانیف کثیرہ بدیع المیزان — علم معقول مین مشہور کتاب ہے —

قال اقول منطق —

رسالہ ایضاحات مسمی بمبحث المختلطات یہ حاشیہ قطبی کا ہے

قطبی — منطق ملا قطب الدین کی تصنیف مشہور کتاب ہے

حاشیہ عبد الحکیم بر قطبی میر قطبی از ملا عبد الحکیم —

شرح سلم ملا مبین مع التصدیقات مشہور کتاب درسی ہے —

میر قطبی — منطق مین یکتا کتاب ہے —

شرح تہذیب — عربی منطق بحواشی مولوی عبد الحی صاحب مطبوعہ مطبع یوسفی خان —

منہیات شرح سلم — قاضی مبارک علم منطق —

ہدیۃ المحتاج شرح رسالہ عضدیہ معقول مین —

کتب علم فقہ و اصول فقہ وغیرہ

ہدایہ مع الکفایہ محشی — حاشیہ ہدایہ کا ہے جلدین اولین عبادات مین یعنے کتاب الطہارت سے کتاب الحج تک پہلی جلد اور کتاب النکاح سے تا کتاب الوقف دوسری جلد بصحت و تحشی علماے فرنگی محل چھپی —

حسامی محشی — متن متین اصول علم فقہ مین نادر مصنفہ مولانا حسام الحق مرحوم بصحت علماے فرنگی محل چھپی —

کتاب التحقیق — شرح حسامی محشی معروف بغایۃ التحقیق یہ شرح اصول علم فقہ مین مستند از مولانا عبد العزیز بن احمد البخاری بہ صحت علماے فرنگی محل نہایت اہتمام سے طبع ہوئی —

فتاوی عالمگیری — یہ فتاوی لاجواب ہے کہ بخارا شریف اور افغانستان اور حرمین شریفین کے فتوون کا مدار اس فتاوے پر ہے —

اصول شاشی محشی اصول فقہ مین بہت نادر کتاب درسی ہے بہ تصحیح علماے فرنگی محل —

حاشیہ میر زاہد شرح مواقف بہ حاشیہ نادر درسی تصنیف مولوی محمد زاہد سے مشہور ہے —

شرح عقائد نسفی محشی — علم عقائد مین مشہور درسی کتاب از ملا سعد الدین تفتازانی —

حاشیہ خیالی محشی شرح عقائد نسفی نادر و نایاب حاشیہ شرح عقائد کا درسی ہے دقائق علم عقائد کو خوب لکھا ہے اور حواشی کارآمد چڑھے ہین —

حاشیہ عبد الحکیم — بر خیالی یہ حاشیہ کا حاشیہ عقائد نسفی کا بہت مستند ہے مصنفہ مولوے عبد الحکیم سیالکوٹی —

قدوری محشی — فقہ مین بہت نادر کتاب از ملا ابو الحسن بن احمد متداول درسی نادر ہے —

درمختار عربی — بہت نادر فتاوے فقہ کا ہے خوش خط کاغذ حنائی گندہ چھاپہ صاف بمقابلہ نسخۂ صحیحۂ مولوی خرم علی مرحوم بڑی کوشش سے چھپا اور اختلاف نسخ حاشیہ پر لکھا ہے اسی فتاوے پر تمام علماے نامدار کا مدار ہے —

ہدایہ عربی — ہر چار جلد کامل مولوی خادم حسین صاحب جلدین اولین ۱۳۱۰ھ ۱۳۱۱ھ جلدین آخرین — ۱۳۱۲ھ ۱۳۱۳ھ

ولد منشی جی سکھ رائے فرمان نویس سلطانی تخلص مقبول مختار سرکار نواب
وحید الدولہ عضد الملک میرزا مہدی حسین خان بہادر اسد جنگ دستیاب شدہ
چونکہ اشاعت علوم و فنون از قدیم الایام اصل منشائے این مطبع رفیع ست خصوصاً
کتابے کہ نو تصنیف و جدید جامع چنین صفات بود چگونہ باشائقش میل نباشد
بدین نظر مجموعہ ہر دو کتاب موصوف بالا باحل مطالب و تذیب تحشی از منہیات
ببذل عواطف سہ چیزہ فیض و مروت جناب منشی نول کشور صاحب دام اقبالہ
بر تقطیع زیبا خوشخط بہ تصحیح لائق و تنقیح فائق در مطبع نامی جناب موصوف واقع شہر کانپور
بماہ دسمبر سنہ ۱۸۷۸ء مطابق ماہ ذی قعدہ سنہ ۱۲۹۵ ہجری از زنگ طبع آراستہ شد۔

رجاست کہ خدائے تعالیٰ مقبول عالم کناد بمنہ و کرمہ

آمین ثم آمین

مغفور بلگرامی کہ در تبحر علوم و تنقید فنون شاش بنوده و نقلش در آخر رسالہ مرآة الصرف
مرقوم ہست برای وجہ بثبوت شاہد کافی و وافیست اندرین حالت ارباب علم و فضل را مقام
انصاف باد آری ع قدر جوہر شاہ داند یا بداند جوہری ۞ کہ در تنظیم و توزین قواعد ضوابط
ہمچو علم ادق بالخصوص با یراد امثلہ و نظائر چہ اندازہ وقتہا کہ بر روی کار آمدہ باشد و
چہ قدر مغز جان کہ سوختہ باشد ہمانا صلاحیت آنجا مدہی این کار سترگ را ہر کسی نشاید و
کار گوہر از خزف نر بر آید بل سہر کہ کوہ مثال از وقار علم بہرہ لیاقت می دارد و فرہاد نمط از
تیشہ فکر جگر میخراشد متعہد این عہدہ بودنش شاید و آن کدام ست یعنی عندلیب بوستان
لذاعت قمری سروستان براعت رنگ افزای کمالات علوم رونق بخش سمیات فنون
فارغ التحصیل صاحب استعداد عدیم المثیل خوش فکر زبان آرائے منشی دولت رائے
مرحوم متخلص بہ شوق خلف شیوسنگہ بن راجہ بھولا ناتھ ابن راجہ بشن سنگہ ابن راجہ
بھکھاری داس کہ بنفس نفیس بسبب جوہر کمالات ذاتی در بیت الانشای سلطانے
بعہد خلافت وارثیہ آرائی حضرت محمد علی شاہ بادشاہ صوبہ اودہ در انصرام تحریر مسودات
از امثال خود ہا ممتاز بودند در ینولا بکمال تخصیص و تشویق شائقین یک نسخہ صحیحہ ہر دو
موصوف الصدر کمال خوش خط نقل ثانی از اصل مسودہ مصنف موصوف الذکر بسعی وافر
بتوسط واقف علوم فنون جوہر شناس علم و ہنر نکتہ سنج معنی آرائے منشی ذہین پرشاد صاحب

مشتمل بر ہفت اقسام کہ صحیح و مہموز و معتل و مضاعف و لفیف و ناقص و اجوف باشد
و ذکر انحای اعمال شگرف زبان زد و مصطلح ارباب علم صرف از اسکان و تحریک و ابدال
و حذف و ادغام متجانس و متقارب و بین بین قریب و بعید و اعلال و تخفیف و ذکر
ابوابیکہ ازان مہموز و معتل و مضاعف کثیر الاستعمال می آید و بیان مرکبات از ہر سہ
قسم مذکور مع نظائر آنہا در نظم دلکش و بحث مہموز و بیان مثال و معتل الاخر کہ بمنایہ مشہور
خوانند و بیان معتل العین کہ اجوف و ذو الثلثہ نیز خوانند و بیان معتل اللام کہ ناقص و
ذو الاربعہ ہم گویند و بیان مضاعف ثلاثی و رباعی لوحش اللہ مجموعہ این دو کتاب
عدیم الجواب کہ بادوئی در یکتای علم ست و با یکتائی در دوئی مسلم نظم دلکش آنہا مسلک
مروارید ست بل در تابندگی خورشید ثانی کہ پرتو لمعات معانی روشن ازان پدید
طراوت الفاظش باشادابی ایراد امثلہ رگ ابر لیست طوفان خیز و رشتہ حروف از عکس تجلی
نور معانی برقیست آتش انگیز یا آئینہ خانہ ایست کہ چندین ہزار صورت بمثال در و
نقش پذیرست یا شکرستانیست کہ صد قفس طوطی مقال ازو چاشنی گیر ہر دیدہ وری
وجوہر شناس کمالات علمی کہ دیدہ درانہا دوخت نگاہ تماشایش صد مایہ علم اندوخت
ازینجاست کہ بر صحت و عمدگی بیان این دو گوہر گرانمایہ علم تقریظ درفشان گوہر
یکتای دریای فضل و کمال عالم بنبیل فاضل جلیل وحید عصر فرید دہر مولوی ابو الصدیق احمد

بی شائبه تکلف ابواب علوم را مفتاح ست و دلهای تحقیق طلبان را مراح الارواح یکی ازان مسمی
باسم تاریخی جواهر منظومه نام مزین بحواشی منهیات خاص مشتملست بر چهار قصیده که بیان عناصر اربعه باهم امتزاج
دارند نظم آنها مغز سخن را جان ست و جان سخن از انها بی پرده عیان و اختتام هر بیت آنها بر ردیف
حرف راست تا در آسانی تحفظ و مباحث ابیات متعلمان را افادت بخشد قصیدهٔ اول
در بیان اقسام - ماضی - و مضارع و امر و نهی مع امثله - و بیان بناء و اعراب آنها - و بیان
اوزان مستعمله مصادر مجرد - و مشتقات و اسم فاعل و مبالغه آن و اسم مفعول و اسم تفضیل و
اسم آله و اسم ظرف و صفت مشبه و اوزان اسمای جوامد از ثلاثی و رباعی و خماسی - و ابواب
مجرد از مطرد و شاذ و رباعی مجرد و ابواب مزید هر دو از ثلاثی و رباعی مع ابواب ملحقات آنها
قصیدهٔ ثانی در بیان خاصیت ابواب ثلاثی مجرد که نامحصور اند و خواص ابواب
ثلاثی مزید فیه و هر انچه با نها تعلق دارد قصیدهٔ ثالث در بیان مخارج و صفات
حروف - و ادغام و اجتماع ساکنین علی حده و علی غیر حده و بیان وقف و امالہ و تثنیه
و جمع از تصحیح و تکسیر و قلت و کثرت و بیان تصغیر و نسبت قصیدهٔ رابع در بیان
اقسام ابدال و حذف سماعی و قیاسی و بیان حروف زوائد و بیان تمرین و رسم الخط
با یراد امثله هر یک ازانها و رساله دومی موسوم به مرآة الصرف مشتمل بمنهیات مختص که
بسنجیدگی ست صورت نمای محاسن معانی علم بی نظیر و دلفیش بر حرف لام انجام پذیرست

فصل عبارت نوشتہ افضل علمائے انام اکمل فضلائے کرام مولوی احمد الدین احمد و طاب ثراہ

وقفت علی ہذہ الرسالۃ فوجدتہا کروضٍ تفتقت فیہ الازہار وحدیقۃٍ ابدت اشجارہا انواعاً من الاثمار فلسد در ناظم ینظم ہذہ العقود واخرج من طبعۃ النقاد ہذہ النقود لاعیب فیہا غیر ان الفاظہا دررٌ ازرت بالنجوم وحقرت ما نثرت افکار ارباب المنظوم حرسہ اللہ وابقاہ وعن کل شین وقاہ وانا الحقیر احمد الدین احمد عفا اللہ عن سیأتہ وتجاوز عن ذنوبہ وخطیاتہ۔

خاتمۃ الطبع

بس از حمد و نعت بر ضمائر خورشید نظائر روشن سوادان علم و دانش مستتر مباد کہ علم مرتبہ اذعان جوہریست بی بہا کہ بیاض رخشانش طلوع صبح معانی و سواد تابانش مانا بستر اصفہانست کہ بجہت مردم مورث بینائی ست و ہم باعث زیبائی ہنگامی ست کہ دیدہ وران معانی آشنا را حروف بشارت بنظر در آرد و انی ست کہ غوامض دقایق حالی خواطر نکتہ سنجان سلیم الفطرت گرداند درین زمان حال کہ خورمیش با استقبال مانند ماضی قریب ست و در رسالہ بمثال صحیح الاقوال بس نادر و شگرف حاوی اصول و قواعد علم صرف کہ ام العلوم ست و مشید بنائے رسوم

از حروف مطبقه کان صاد و ضاد و طا و ظا — گر پس آید طای حطی ساز تای افتعال
هست زینسان اضطجاع و اظطلام و اظطراب — کاین چنین هر یک چو باشد زو وی اعتلال
هم جوار آگن بدل با جنس فا و مدغمش — کن بسان اظطلام و اصطبار اندر مثال
هم دجو با تای آن چون اذ ذکار و ازدجام — وال گردد گر بعد اذ و ذال وذال
وال گردد ذال عکسش نیز و پس مدغم شود — اذ کار و اذ کار آید جواز آزین دو حال
واو و یا و ثا و شین و همزه ادغامش رواست — گر بود حرفی ازین در پیش تای افتعال
همچنین میدان اگر ما قبل ما بعدش بود — تا وزا طا ظا و شین و صاد و ضاد و وال و ذال
ختم شد ذکر مضاعف نیز با ختم سخن — صد هزاران شکر درگاه کریم ذوالجلال
حالیا از حضرت باری بامید قبول — عرض دارم با کمال عجز و فرط ابتهال
کز پی این مختصر بخشد رواج اندر جهان — تا بماند یادگارم بر زبانها در سیال
هم طمع دارم که ارباب سخن عفوش کنند — گر خطائی رفته باشد در میان قیل و قال
نام این نظم ست زیبا گر بود مرآت صرف — کاندران روشن بود شکل قوانین محال
نسبت تالیف سوی طبع دولت رائی ست — کافی از بهر خیال سال تاریخ مقال

	ماده تاریخ تالیف از مؤلف تالیف طبع دولت رائے ۱۳۰۱ ہجری	

لہ اضطجاع بر پہلو خفتن ۱۲

یا دوم باشد پی الحاق مثل جلبت — یا که مثل قول ست از التباس آن خیال
یا که در اسم ثلاثی مجرد هر دو حرف — متصل باشند چون اسم سبب آخر شخصال
یا بجای فا بود مثل بَبَدر اولین — یا که های سکته باشد اولین یا ذا النوال
میتوان گفتن نظیرش مثل لفظ مالیه — یا بلک یا مثل آن هر گه که دارد اتصال
یا که غیر از آخر آید یا بحرک هر یکی — مثل فعل ماضی معروف باب اقتتال
یا دو همزه صورت قد جاء اخراط ست نیز — صورت املا انا ء همچنان ماند بحال
لیک مثل سأل گر هست با تشدید وضع — حرف گیری را نباشد اندران هرگز مجال
هست در تنزل و تتباعد فتحتین — جائز اند در صرف بهر تای واحد اعتزال
لیک حرفی با تحرک مثل فا گر قبل او ست — یا که باشد مدهٔ مثل واو قالوا زین دو حال
مدغمش کردن تو انم بی سخن آنگه سنج — کن تعلم گر همیداری سر فضل و کمال
نیز فای باب افتعل و افاعل که هست — از تفعل در تفاعل شد مشدد لامحال
تای آنرا فا نمودند و بفای ثانیش — کرده مدغم همزه را دادند بروی اتصال
شرط ادغام ست گر اعلال باشد لفظ با — ورنه مثل ازعوا ماند بری زین احتمال
حذف در بعضی ز الفاظ مضاعف آمده ست — مثل ظلت دمست اندر قول ارباب مثال
چون تقضی البازی آید قلب در بعضی ازان — کز دو ضاد ش باشد آخر یا الف شد لامحال

ع ازعوا در اصل ازعوو بود ۱۲

قبل اول گر بود مضموم داری اختیار — ضمه ثانی را بده یا کسر و فتح اندر مآل

گر همی پرسی شمالش مدّ میگویم که هست — در سخن با ضم و هم با کسر و هم با فتح دال

با تحرک اول و ما قبل آنهم گر بود — یا که باشد مدّه قبل اول اندر قیل و قال

هست ادغامش باسکان بلا نقل الغیر نیز — ورنه اسکانش پی ادغام خواهد انتقال

اولاً از بهر اول قرّ شد هم دابّه — ثانیاً لفظ مدّ ست از پی ثانی مثال

مثل اِضْرِبْ شَرٌّ است ادغام واجب در دو لفظ — ساکن اول چو بنود مدّه ای نیکو فعال

هم بدل از همزه بنود اولین و آن هر دو را — الذی یوتی ولیودی شد نظیر ای با کمال

لیک حرف اولین گر با تحرک بوده است — هم بما قبلش تحرک بی وقوع احتمال

یا پی ثانی تحرک قبل اول مدّه است — در میان این دو صورت ان جوازاً احتمال

از ضَرَبَ بکر نظیر صورت اول ببین — خاب شرّ دان برای صورت ثانی مثال

حرف علت ساکن وصلی چو قبل اول است — چون قوسوق پی ادغام سازد انتقال

لیک امکانش بود با نقل و در غیرش بجذ — چون تضاد اندر سخن با فتح و با تشدید دال

منع ادغام ست مثل قرّ مم مالک در دو لفظ — قبل اول گر صحیح و ساکن آید در مقال

قبل اول مدّه باشد صورت فال الحسن — یا دوم ساکن بود هم صورت قبل الجدال

یا که مدغم فیه باشد اولش چون عدّ دا — رتّ بکر هم بود زینگونه امی فرخنده فال

* نوری ضیاء دورن ۱۲

در ضمم نابود واوش چو علیا یاشود	لفظ قصوی شاذ باشد زان بود واین چنین بحال
لفظ صدیا نیز غزوی را صفت گویند ازان	در سیان هردو بنود دخل بهر اعتمال
یای انجام مفاعل از لحوق رفع وجر	چون جوار افتد وتنوینش آید در مآل
در مفاعیل از دو یای آخرش حذف یکی	جائزست و دیگری یای مفاعل را مثال
چون صحاری کز وی افتاد ست یک یا دو گر	از لحوق رفع وجر بی شبهه می یابد زوال
از مثال اجوف وناقص کنون فارغ شدم	پس همیخواهم کرسازم از مضاعف قیل وقال

بیان مضاعف

از دو حرف جنس واحد اول ار ساکن بود	واجبست ادغام چون مدّ بغیر از اعتلال
نیز گر اول تحرک دارد و ثانی ازان	یا تحرک یا سکون وقف دارد در مقال
همچنین امثال نهارا بیاور در خیال	فرق انیز جمع دابّه در حال وقف
لیک جائز میشمارندش بسان اقتتل	تای دیگر گر بیفتد بعد تای افتعال
یا که مثل ماضی معروف یجی هر کجا	بنگری پیوسته باهم هر دو حرف اعتلال
همچو لفظ امدّوا القوم ار تحرک عارضست	خواه کن ادغام وخواهی همچنان دار این بحال
گر سکون حرف ثانی لازم آید دائما	چون مدون ست از پی ادغام حکم انسجال
در بود عارض جوازش هست با تحریک آن	هم بلا تحریک هنگام وقف ای خوشخصال

۱۲ صدر ا نقیح زان نسخه
۱۲ غزوی با یاء
نون غ از کلمه ۱۲ ۱۳
انسجال بحذف انقطاع ۱۲

کسره قبل ضم و بعد ضمه باشد واو یا — ضمه قبل کسر و بعدش یا بیاید در مقال
در خلاف این دو حالت نقل توانی مگر — ضم و کسر حرف علت حذف کن مدعو مثال
جز بپس[۱] ضمه چو واو ثالثی رابع شود — یا شود زاید ز رابع یا شود بی قیل و قال
یدعیان آمد چنین اعلیت استعلیت نیز — یاد گیر و خود مظفر باش در وقت جدال
صورت لم یخش یالم یدع یا چون ارام — وقت جزم و وقف باشد لام ناقص را زوال
لیک باز آید چو یابد نون تاکید و ضمیر — اخشیا و اخشین آسا با نجا مش وصال
لام ناقص را بفاعل ده سکون و بعد ازان — واو بعد از کسره یا کن مثل داع لا محال
هر دو واو آخرین اندر فعول و وزن جمع — یا شوند و کسره یا بد قبل آنها در مقال
کسره یابد فای آنهم ابتاعا گاه گاه — چون دلی از دلو و جمع دلو قد یقال
هم حقی کاصل آن اول حقو بوده است[۱] — شد نحو از نحو و شاذ ای روشن جمال
همچو مقوی دو واو آخر ما بعد واو — یا شوند و هست معدی و مرضی قلال
چون تلقی اسم ناقص با تکن هر کجاست — کسره گردد ضم قبل لام آن بی احتیال
بعد ازان گر واو باشد حرف علت یا شود — چون ترقی هم تراقی هم قلنسی لا یزال
همچنان از دلو اول بود در جمع دلو — همچنین در حال تنوین از تعالو شد تعال
اسم فعلی ناقص و با فتح گر نبود صفت — واو گردد یای او اندر سخن تقوی مثال

---

[۱] جز پس ضمه چو واو ثالثی رابع شود یا شود زاید ز رابع بقال حقی از اجل فعو محقوة رحقو ابسیم بار یکی پیشتر نزدیک پرداد از ازار پسین از نیسان یقال ثقة آخی واصل یحقو علی فعل و جمع الکثر منه علی فعول فلبست الواو الاولی بالتاء

[۱] من الثانی بعد ما سمن صار حقو

[۱] پیچ یعقوی در واو آخر ما بعد واو و یا شوند

[۱] دست سعدی و رضی خلال و چیزی که دندان بدان پاک کنند نقطه آخر دو واو و ما بعد واو و یا شوند

[۱] قلنسی با بعد واو و یا شوند کلاه و بیخ دندان

میکنم چندین سوالات از تو میخواهم جواب — از برای هر سوالی بر سبیل ارتجال
در معالیش یا اصلی چون جواز آ همزه شد — در مصائب چون لزوم همزه شد در جمله حال
در میان آن یه هم را یه هم واو و یا — با الف چون شد لزوم قلب عین اجوف شنو خصال
کاصل آن نها او یه هم رو یه دو ه و یا — بوده و یو نیز بی بی بی بی وقوع احتمال
هم لطائی که طبی بود اصلش چرا — با الف باشد جواز آ قلب یا یا ذا النوال
چون لزوم آ گشته قلت واو یا یاد رجیاد — از چه قلت واو یا باشد جواز آ در طیال
کان یکی جمع جواد و آن دگر جمع طویل — پس میان هر دو می بایست یکسان اعتمال
هم ز مشوب مشوب صیم از صوم — قیم از قوم شد همچنان دور از خیال
شیرة با فتح یا در جمع ثور از چه شد — از چه رو فوه قم گر دیدای روشن جمال
گر نمیدانی ز من بشنو که شاذ است انیمه — یا دگیر اکنون که دارد بر فواید اشتمال
نیز بشنو اختلاف سیبویه و اخفش است — در مهوب کاصل آن مهیوب است ای خوشخصال
قلب یا با واو بعدش حذف میساز دیکی — دگری یا حذف میساز دبغیر از قیل و قال

بیان معتل لام که آنرا ناقص خوانند

لام ناقص یاشود مانند مجهول دعا — عین آن هر جا که مکسور است ای فرخنده فال
ضم و کسر حرف علت بعد ضم و کسر بر — قبل او ترمون یا تدعین آمد در دو حال

من قوارير وضوارب را همی آرم نظیر — لیک نوا من بعد ازان مثال ینها کن خیال

واورا یا ساز و مد غم گر بهم بینی و نیز — ضمه ما قبل آنها کسره کن ای نیک فال

اولین گر غیر مبدل باشد و ساکن بود — هم بود آن صیغه امین زالتباس و احتمال

همچو مرمی و وطی و سعید یا مثل آن — غیر دیوان که یایش واو بود ای باکمال

همچنان آیوم که با ایّم منودی التباس — هم اسیود هست محمول اَسا و وزان بحال

شاذ باشد حیوان هم ضیون زین قاعده — یاد گیر این را بتوفیق خدائے لایزال

واورا در مصدر فعل معلل یاکن — بعد کسرت گر بود مثل قیاما در مقال

لیک هم وزن شکایت هم ناقص حکم فعل — بی خیال کسره ما قبل سازد امتثال

درمیان جمع بعد از کسره و قبل الف — نیز یا گردد ریاض جمع روض کن خیال

قبل عین ساکن اندر اجوف یائی تسه جا — ضمه با کسرت بدل سازند ارباب کمال

زان یکی مفعول یائی چون منیل دیگری — وزن فُعل جمع چون بیض بدان ای خوشخصال

ثالث آید وزن فُعلی در صفت چیکی صفت — یاد دار این را و باش امین ز بیم انفعال

هست در طوبی و کوسی غالب اکثریت که شد — یای آن با واو مبدل بر خلاف این مثال

صورت کینونة تخفیف آن جائز بود — گر بود تشدید یای عین اجوف در مقال

درمیان نسبت این تخفیف را لازم شمار — سیدی را تو سیدی کن بخوان ای نیک فال

لام
یوم روز یا یام جمع آمده
ایوام فاذغم میاورد
روز فرد کردن و یقال
یوم ایوم کما یقول لیل ایل
ولیلة لیلاء غیر واعن اشیاء
من قوارح ۱۲ عین ایم
اورد یا زن وزن بی آورد ۱۲
عین اسیود بیخ سیاه
تصغیر اسود ۱۲
عین
اسا اود جمع اسود یعنی
مار سیاه ۱۲ عین قیمون
بانفتح گرد سبز بر فضا وزن جمال
عین طوبی ۱۲ عین طوبی
من صریح ۱۲ عین کوسی
مرد دراز ۱۲ عین کینونة
من قوارح ۱۲ عین
بیاید دانست که اجوف یائی
در اصل سکون ثانی دارد
بروزن فعلو و فعلی و فعلة
بیاید دانست که اجوف واوی
در اصل سکون ثانی دارد
بروزن فعل و فعلی و فعلة
بقاعده
سکون ثانی
واین مصدر است از
سکون ثانی چون
سیدی مرکب است از
مخلوق فقط تبدیل یا
سیدی را تو سیدی کن بخوان
زنهال نهال

پس اگر مفعول یائی هست اوش یا شود ضمهٔ منقوله گردد کسره ای نیکو خصال
مثل مبیوع و مطیوب بود تصحیح نیز بیشتر در اجوف یائی و در اوی قلال
لیک در لفظی که بنود حرف علت لام او هم ندارد همزهٔ مفتوح با وی اتصال
نیز بعد از واو و یا از بهر ساکن هیچگاه از سر تحقیق یا تقدیر نبود احتمال
هم نباشد مدغمی در قرب آن ساکن دگر لفظ از بهر تعجب نبود ای فرخنده فال
مثل اقوی یا که ابیض یا که مقوال و نیز مقول هم عول و اسود را هم کن خیال
اقول اندر جملهٔ با اقوله بنگر که آن هست از بهر تعجب زان نسازد امتثال
شاذ و نادر آمده است استحوذ هم اطیب[۱] خویش از فکر تعلیل اندران کم ده ملال
واو و یا در اسم فاعل گر بود بعد از الف هم بود فعلش معلل همزه کن بی احتیال
همچو قائل بر خلاف عاذر یا صائد زانکه از افعال اینها کرده تعلیل اعتزال
در فتند آن واو و یا در طرف یا در حکم طرف متصل یا آنچه زائد باشد ای نیکو خصال
همزه گردد چون ردایر یا سقایه انگیز گر بود بعد از الف کان زائد آید لامحال
آخر حرفین علت از پس و پیش الف در مفاعل چون اوائل همزه کن بی قیل و قال
همچنین هر مدهٔ زائد دران بعد از الف چون صحائف همزه گردد دائما یاذ النوال
در مفاعیل و مفاعل گر فتد پیش از الف واو گردد آن الف کان زاید آید در مقال

[۱] شاذ و نادر آمده است استحوذ هم اطیب خویش از فکر تعلیل اندران کم ده ملال

هر سه لفظ اولین را فتحه عین ست فرض — لیک ضبطش در میان وزن شعر آمد محال

یای نسبت نون تاکید و حروف تثنیه — گر نباشد لام ناقص هم الف کن زین مثال

جز بوجه این موانع گر بود لفظے باهمل — شاذ و نادر دان و سوی آن مکن هرگز خیال

عین اجوف گر بیفتد زاجتماع ساکنین — کسره یابد فا چو نعبا خفن ای روشن جمال

لیک در حالیکه باشد اجوف یائی و یا — باشد از بابیکه عینش کسره دارد لامحال

ورنه در لفظی که عینش حذف گردد دائما — ضمه یابد فا بسان قلن اندر قیل و قال

عین اجوف گر بود مکسور و فا مضموم هست — ضم فا یابد زوال و کسره سوی عین انتقال

بعد ازان گر او و یا باشد همچو میزان یا شود — در بود یا در تکلم همچنان ماند بحال

قیل را بنگر که واو او بدل یا یافته — بیع را هم بین که یا یش را نشد هرگز زوال

کسر و ضم واو و یا باشد چو بعد از ساکنین — وه بما قبلش نباشد لام را گر اعتلال

هم نباشد ساکنش خود مده یا ما بعد یا — هم نباشد مدغمی مانع برائے اعتمال

چون مقول[1] یا مبیع یا یقول و قل و بع — غیر مقوی که از تعلیل باشد پایمال

عاین دیگر و تعیین که دارد مده را — بعد ازان او قد گزاد غام دارد اختلال

میتوانم گفت شاذ آمد خلاف قاعده — کز لفظ مصور سازد کسی با من جدال

ور بود آن واو و یا مفتوح میگردد الف — بعد نقل فتح چون فعل یباع و هم یقال

[1] مقول درین لفظ ساکن ما قبلش مفتوح است

چون تعد کان تو عد بوده است اصل او عزز — همچنین امثال آنرا کن تصور در مثال
عد بحذف واو تابع شد بی مستقبلش — ورنه واوش یا شدن میخواست اے فرخنده فال
در یضع عین ست حرف حلق زان بعد از عمل — در تکلم سوی باب فتح نمود ار استحال
واندرین حالت بسان یائس و مثل یئس — حذف گردد یا مبدل با الف یا ی مثال
واو بعد حرف مستقبل شود در باب سمع — با الف یا یا مبدل خواه ماند لا یزال
یوجل و هم یاجل و هم ینجل آنیکو نه است — هم جواز اینجل با کسر اول در مقال
واو اولی همزه گردد از دو واو ابتدا — چون وول کز هر دو را باشد تحرک لامحال
در دوم ساکن بود هم جائز این تعلیل دان — همچو اوفق ماضی مجهول ای نیکو خصال
واو مفرد هم اگر مکسور یا مضموم هست — همزه گردد کن اشاح یا اجوه را خیال

بیان معتل عین که آنرا اجوف خوانند

واو و یا گر با تحرک باشد و ما بعد فتح — یا الف گردد بدل مانند عین فعل قال
صیغه از فعلان و فعلی هست گر با فتح عین — یا که بیم التباس مفرد وش از احتمال
یا بود در لفظ تعلیل دگر از جنس آن — یا که لامش حرف علت باشد اے فرخنده فال
یا بود هم معنے آن لفظ کاندر صحتش — از پئے تعلیل نبود هیچگاهی احتمال
صورت دوران و صوری نزد واو و طوے — هم عور هم معنے اعور می ماند بحال

لیک[۱] در حالیکه یکسان در تحرک بوده اند — نیز اولی آخر لفظ است آی فرخنده فال
هم الف را در میان آرند در مثل اینت — بهر استفهام باشد همزه را گر اتصال
هم[۲] زدم قلب ثانی با الف باشد صحیح — وقت جمع ساکنین ای طالب فضل و کمال
تا بینجا کرده در مهموز ختم گفتگو — میکنم با ذکر تعلیلات معتل اشتعال

بیان معتل فاکه آنرا امثال خوانند

مصدر معتل فا بروزن وزن هر کجاست — کسره واوش بما بعدش بدیرد انتقال
بعد ازان محذوف گردد واو و بین لفظ زنه — تای آخر در عوض گویند ارباب کمال
واو ساکن غیر مدغم گر بیفتد بعد کسر — میشود با یای تحتانی بدل در کل حال
لفظ میزان بین که اندر اصل موزان بوده است — خود تو میدانی چرا از من همی پرسی مثال
یای ساکن غیر مدغم قبل آن ضم ست اگر — واو گردد همچو مُوقِن از برای اعتدال
لیک در مفعول کان از اجوف یائی بود — هم مُفْعَلی نیز در فُعْل مکن این احتمال
کان یکی مثل مَبِیع هست و چون حیکی دوم — وان سوم مانند بَیْض آید اندر قیل و قال
واو و یا در موضع فا گر بدل از همزه نیست — تا شود واو انگه شود مدغم بتای افتعال
بین تبسو اِتّسار و اِتّساع و اِتّساق — هم نظر بنما باصل اِلْتِقا دو اتصال
واو بعد از فتحه گر حرف مستقبل بود — قبل کسرت گر بیفتد بی سخن یابد زوال

[۱] لیک در حالیکه یکسان در تحرک بوده اند نیز اولی آخر لفظ است آی فرخنده فال
[۲] هم زدم قلب ثانی با الف باشد صحیح وقت جمع ساکنین ای طالب فضل و کمال

چون او ادم ہر دو گردد متحرک خیز بکسر
ثانیش را کن بدل باواو ای فیروز فال

ابن مالک بی تامل میکند مبدل بواو
ازپس مکسورهٔ مضمومه را یاذا النوال

وزپس مضمومه خفش میکند مکسوره را
چون اُدیب و مثل آن باواو مبدل در مقال

در تحرک ہر دو را یا ہر دو را باشد سکون
با تحرک یا یک و ساکن دگر در جمله حال

ہمزهٔ را کان بجای لام باشد یا کند
کن تامل تا زده شکل ست پیدا زین مثال

وفق فتح و ضم و کسر قبل بعضے میکنند
ہمزه را مبدل چو آید با تحرک در خیال

می نماید بین بین ہمزه در مستہزؤن
ہم بفعل ماضی مجہول مفرد از سوال

در رؤس هم رؤف نیز در مستہزئین
بین بین آمد قریب آ نکته سنج بمثال

ماضی معروف مفرد از سوال و ہم رسام
ہمچنین باشد زمن بشنو تو ای فرخ جمال

جمع بینی ہر کجا در لفظ بیش از ہمزتین
ثانی و رابع تخفیف آید و باقی بحال

ہمچو از اقرؤوا و در کتاب اشعر است
ہمزهٔ ثانی بیا مبدل شود بی احتیال

درمیان لفظتین ست اتصال ہمزتین
ہر دو را با ہم روا باشد بقاء و ہم زوال

یا کرا اول را بباید بین بین و بعد ازان
ثانیش مبدل شود باواو ای نیکو خصال

یا یکی را بین بین وحذف بہر دیگری
ہر دو را یا بین بین آید میان قیل و قال

یا کرا ابدال دوم با اخت فتح و ضم و کسر
ہر چه باشد در تلفظ قبل او زین ہر سه حال

---

۱۲ اصله القرؤ بروزن الفعل حذفت الضمة لثقلها على الواو فالتقى ساكنان الواو والهمزة فحذفت الواو لالتقاء الساكنين فصار القرء بروزن الفعل ثم نقلت حركة الهمزة الى الراء بعد حذفها فصار القرء بروزن الفعل ثم حذفت الهمزة تخفيفا فصار القرء بروزن الفع

۱۲ اصله القرؤ بروزن الفعل حذفت الضمة لثقلها على الواو فالتقى ساكنان الواو والهمزة فحذفت الواو لالتقاء الساكنين فصار القرء بروزن الفعل ثم نقلت حركة الهمزة الى الراء بعد حذفها فصار القرء بروزن الفعل ثم حذفت الهمزة تخفيفا فصار القرء بروزن الفع

۱۲ اصله القرؤ بروزن الفعل حذفت الضمة لثقلها على الواو فالتقى ساكنان الواو والهمزة فحذفت الواو لالتقاء الساكنين فصار القرء بروزن الفعل ثم نقلت حركة الهمزة الى الراء بعد حذفها فصار القرء بروزن الفعل ثم حذفت الهمزة تخفيفا فصار القرء بروزن الفع

۱۲ اصله القرؤ بروزن الفعل حذفت الضمة لثقلها على الواو فالتقى ساكنان الواو والهمزة فحذفت الواو لالتقاء الساكنين فصار القرء بروزن الفعل ثم نقلت حركة الهمزة الى الراء بعد حذفها فصار القرء بروزن الفعل ثم حذفت الهمزة تخفيفا فصار القرء بروزن الفع

۱۲ اصله القرؤ بروزن الفعل حذفت الضمة لثقلها على الواو فالتقى ساكنان الواو والهمزة فحذفت الواو لالتقاء الساكنين فصار القرء بروزن الفعل ثم نقلت حركة الهمزة الى الراء بعد حذفها فصار القرء بروزن الفعل ثم حذفت الهمزة تخفيفا فصار القرء بروزن الفع

۱۲ اصله القرؤ بروزن الفعل حذفت الضمة لثقلها على الواو فالتقى ساكنان الواو والهمزة فحذفت الواو لالتقاء الساكنين فصار القرء بروزن الفعل ثم نقلت حركة الهمزة الى الراء بعد حذفها فصار القرء بروزن الفعل ثم حذفت الهمزة تخفيفا فصار القرء بروزن الفع

غیر افعال اصل و فرع جملهٔ ابواب مزید — بر سر مصدر همی وارد چو لفظ افتعال

همچو استفعال و افاعل و افعل دگر — هست افعیعال و افعوال و دیگر افعال

نیز افعیلال و افعنلال و افعنلاء و پس — یک نظر بنما بمصدرهای باب افعلال

ائمین[۱] الله و ابن ائتم هم ائنت — امرؤ هم امرءة است و ائتم در مقال[۲]

بعد ازان اثنان دیگر اثنتان انجمارا — همزه وصلی سماعاً بر سر آید لامحال

گوید ائیم الله بقفلسخ بجای اثنتان — الغرض انجمارده لفظ آیداند قیل و قال

همزه را در ائمین الله و ائیم الله فتح — هست و دیگر جمله جا کسرات اند در جمال

هان مگر در امر گر مضموم باشد عین او — ضمه می یابد بقول جمله ارباب کمال

در مفاعل همزه گر بعد از الف ما قبل تاست — هم میان مفردش اینگونه بنود احتمال

همزه کن با یای مفتوح و مکن با یای دوم — چون خطا یا با الف مبدل لغیر از احتیال

همزه گر دو اولام مفردش کرهست واو — در علاوی کان بود جمع علاوه کن خیال[۳]

همزه ثانی اگر ساکن بود از همزتین — ضم و فتح و کسر قبلش بین باسماء و فعال

پس بدل با اخت انها کن بحسب اقتضا — او من ست اینگونه هم آمنت ایمانا مثال

گر یکی مکسور باشد یا که ساکن اولین — از دو ثانی یا شود بنود تامل را مجال

چون ائمه کاصل آن بوده است اول همزه — هم قرینی گر قرار آرگشت بعد از اعتمال

---

۱ ائمین الف همزه نون موضع ست برای قسم و بحذوف نون هم آمده ۱۲

۲ است با لکسر

۳ علاوه در بیرا علاوه با لفتح بالا ۱۲ خیر است با لکسر

ور بود ساکن پی الحاق یا باشد ضمیر | یا بود حرف صحیح و غیر نون انفعال
هست حذف همزه و تحریک باش بنقل | از زبان صرفیان جایز میان قیل و قال
بین حبل از حبیل هم با عور سولا به بین | سئل از اسئل بین لمر از احمر کن خیال
بالحق لم لمر از ارای ست ای با تمیز | باشد از الاحمر لحمر الحمر در مقال
حذف از یری خاه و یسئل دارد جواز | لیک لازم گشته در صرف ارای نی کل حال
شاذ می آید وجوب حذف آن در کل و خذ | هم جواز از حذف آن در لفظ مرای نیک فال
همزهٔ ساکن بأخت فتح و کسر و ضم قبل | کن بدل رأس و ذیب نیز بؤس دان مثال
لیک در غیر نأم و هم ناوس و مثل آن | کاندران ادغام یا اعلال را نبود مجال
همزهٔ مفتوح چون ساکن جواز آمی شود | بعد ضمت واو و بعد کسره یا کی خوشخصال
چون اوئل چون مر مثل جون اینجمله را | یاد گیر ای آنکه داری با تعلم اشتغال
همزهٔ وصل ار بود محذوف گردد مطلقا | اول آن گر پذیرد لفظ دیگر اتصال
چون من ابنک نیز لبنک الغیر نیکته سنج | بر خلاف همزهٔ قطعی که باشد لازوال
حرف قبل و بعد خود را میکند وصلی بهم | میدهد قطعی برای هر دو حکم انفصال
همزهٔ وصلی قیاسا در سه موضع آمده است | اولا بر لام تعریف ست مثل ال و صال
بر سر امر ثلاثی مجرد ثانیا | ثالثا بشنو که میگویم بتفصیل کمال

۱۲ جون بمعنی غلام عطار ۱۲ جون ج ۱۲ ارنأل ۱۲ ۵ ماضی مزید منه ۵ اول الدواصم ۱۲ همزهٔ وصل ۱۲ ۵ ۱۲ ۵ ۱۲

وَ یا آمد هم مثال واوی و مهموز لام — نام بادی کان بُوَد مرگ عام افزاید ملال

هست بُوَ نیز شئی اجوف و مهموز لام — معنی بُوَ بود بشیهه اقرار و ایال[۵۱]

آدمی از مهموز فا وهست مقرون از لفیف — جا گرفتن معنیش باشد بدان ای نیک فال

وَایی از مهموز عین و نیز مفروق از لفیف — معنی آن پی سخن باشد گواه اعتلال[۵۲]

هم ثلاثی مضاعف هم بود مهموز فا — لفظ اَبّ کز[۵۳] بر او همزه دارد اتصال

هست دو نیز تم هر دو لفظ ای نکته سنج — بی تامل هم ثلاثی مضاعف هم مثال

شد مضاعف از رباعی مجرد طاطار — دان تگا کا از رباعی مزیدای خوش فعال

طاطئت سر پست کردن را همی گویند هست — معنی گرد آمدن بهر تکا کو در مقال

وَ هَوَه باشد رباعی مجرد هم لفیف — لیک مفروق ست و دارد آشکار انفصال

وان تو هوه را مزید و معنی هر یک هجوم — یاد گیر اینجمله را از بهر تکمیل کمال

پس ز من بشنو بیان مفردات از هر سه قسم — کز پی تغییر و تبدیل اندران باشد مجال

بیان مهموز

با تحرک همزه مفرد میان اسم و فعل — کن بدل با مثل قبلش از حروف اعتلال

پس بکن مدغم چو ساکن او و یا زائد ست — جز پی الحاق در ما قبل آن یا ذا الزوال

گو اُفَیس هم خطیئه هم بگو مئه و مئة[۵۴] — از نظیر آنچه گفتم گر کسی سازد سوال

---

۵۱ بلکه بازگشتن ۱۲

۵۲ اعتلال بیمار شدن علاوت علت ۱۲

۵۳ از برفروق ۱۲

۵۴ اُفَیس و اُفَیس تصغیر اُفُس جمع افاس بمعنی بخیل ۱۲

۵۵ خطیئة گناهی که عمداً کرده شود ۱۲

۵۶ مقروءة از قرو با القوم بخ

واؤ از فتح ست بسیار و ز نصر و ضرب کم	رائی آمد همچنان الا نه از نصر احتمال
دنباً آرد فتح و کرم و سمع گاهی حسب نیز	بوً آرد نصر و گاهی سمع ای شیرین مقال
شیً از ضرب ست بسیار و ز سمع و کرم کم	اوی از ضرب ست و آنهم کم بود یاذا النوال
وائی از ضرب ست گاهی اب از نصر ست و نیز	گاه گاه از ضرب و هم از سمع آید در خیال
دو از سمع ست دیم نیز لیکن گاه گاه	طاطا هم وتهوه گویند ارباب کمال
هم تکا گا و تو تهوه دان بفتح آخرین	یاد گیر اینها هوس داری چو فتح اندر نضال[1]

شرح مرکبات

اجوف مهموز فا اوب ائید بوده است	اولین واوی و دم یائی بغیر از احتمال
معنی اولی ایال و ابر دباد و سرعت ست	وان دوم جمع ید و هم قوتش باشد مآل
ناقص واوی و هم مهموز فا اتوکه هست	معنیش تقصیر دان کم کن تحصیل کمال
هست اوی ناقص یائی و هم مهموز فا	سیری اشتر بود مفهوم آن یاذا النوال
هست واو هم مثال واوی و مهموز عین	زنده مدفون کردن آمد معنیش در قیل و قال
لفظ یاس کز برای نا امیدی گفته اند	هم بود از جنس واو لیک یائی رمثال
هست واو ناقص واوی و هم مهموز عین	معنیش دشنام و آنرا بر زبان کم ده مجال
رائی آمد مثل واو لیک یائی بوده است	معنی آن دیدن و دانستن آید در خیال

[1] نضال باب مفاعلہ مصدر بمعنی تیر کردن

ذکر ابوابیکه از ان مهموز و معتل و مضاعف می آید

بیشتر مهموز فا از نصر و ضرب و کرم و سمع — کمتر از فتح آید ای دانای ابواب کمال
کم بود مهموز عین و لام از ضرب ای عزیز — اولین از نصر ناید ثانی آید بس قلال[1]
وان مثال از ضرب و فتح و کرم و حسب اند سخن — لیک یائی کم ز حسب آید میان قیل و قال
اجوف ست از سمع و نصر و ضرب لیکن یائیش — بر زبان صرفیان از نصر کم دارد مجال
ناقص از نصرست و سمع و کرم و فتح و ضرب نیز — لیک واوی را بود از ضرب کمتر احتمال
وز پی یائی ز باب کرم و هم از باب نصر — در کلام صرفیان کم بر زبان آید مثال
گر بود مقرون ز سمع و ضرب می آید لفیف — ورنه کم از سمع و هم از حسب گاهی کن خیال
در ثلاثی وان مضاعف را ز ضرب و نصر و سمع — هم ز کرم الا قلیل ای نکته سنج خوش مقال
در رباعی بیشتر دیدم بوزن فعللة — بشنو از من پس بگو دیگر چه میدارم سوال

بیان مرکبات هر سه قسم مذکور

میشود مهموز و معتل و مضاعف هر سه قسم — نیز در لفظی مرکب بشنو از من بی طوال[2]
آوجب اندر نصر و سمع آید اندر ضرب و سمع — لیک در اول کثرت هست و در ثانی قلال
آلوست از نصر و کرم آدی ست از ضرب و سمع — ز اولین بسیار و از ثانی کم ای فیروز فال
واوجر آرد ضرب و سمع و یائس آرد سمع و حسب — لیک سمع و حسب کم باشد میان قیل و قال

[1] قلال بالضم و الفتح و تشدید اللام ۱۲
[2] طوال بالفتح و تشدید اللام ۱۲

به عون صناع مکین و مکان فضل و کمال خلاق زمین و زمان

عجالهٔ نافعه عدیم النظیر فقید المثیل در علم صرف بانظم نادر و شگرف نامش متعارف به

مرآة الصرف

انموذجی از زور طبع صاحب لذاعت و براعت روشن قیاس ارجمند رای منشی دولت رای مهر و

در مطبع نامی منشی نول کشور طبع مزین مقبول جهان گردید

ورای حرف متی حرف شبہہ آنرا نیز — بہ ما ہمیشہ نمایند متصل مسطور
چو اِنّما و دگر اَنّما دگر ہنگر — چو کُلّما شود انور بدیدۂ ناظور
چنانکہ آن بود از بہر نصب و این شرط — بحرف لاہمہ جا متصل بغیر قصور
ہم اتصال پی یوم و حین شد باذ — بحالتی کہ ز روی بنا کنند ظہور
تمام شد ہمہ رسم خط و نظام گرفت — کتاب صرف بفضل کفیل نظم امور
سزد جواہر منظومہ نام و تاریخش — کہ فی البدیہہ بخاطر غریب کردہ خطور
فزون ز طاقت من بود حل مشکل صرف — کہ حرف حرف بنظم آید و شود میسور
بضاعتم بسخن بس قلیل بود ولی — رسید اعانت توفیق ایزدی بوفور
سزد ار شکر بدرگاہ او کہ قدرت اوست — ہمیشہ قادر تقدیر امر نامقدور
کنون امید دگر از عنایتش دارم — کہ این جواہر منظومہ را کند مشہور
پسند چشم مبصر نماید و دارد — معایبش ز نظرہای عیب جویان دور
دعای مغفرت خاکسار دولت را — کند قبول و نماید زبان زد جمہور

خاتمۃ الطبع

بحمد اللہ تعالیٰ و تقدس رسالہ نفیس المثال در امثال بس نغز و شگرف در علم صرف بنظم بدیع موسوم بہ جواہر منظومہ باحسن زمان بماہ دسمبر سنہ ۱۸۵۱ء مطابق ماہ ذالحجہ سنہ ۱۲۶۸ ہجری بمقام دارالسرور کانپور در مطبع منشی نولکشور بزیور طبع آراستہ گردید

چو قبل او ست الف از برای استفهام — ز لفظ همزهٔ وصلی همی شود مستور
ولیک همزهٔ آل صورت آ آ رجل ست — بحال خویش در ینحال نیز از جمهور
ز هؤلاء و زهذا و هذه هذان — برسم خط الف ها همی شود مهجور
نه آنچنان پی ها تا و صورت ها ذاک — نه بهر ها تی و ها ذا نک ای عزیز صدور
اولئک ست و لمثنین و ذاک ست و دگر — ثلث و لکن و لکن بی الف مسفور
بقول اکثر اهل عرب بود اسحق — ز هجرت الف ثانی خود ش مجبور
چنانکه اسمعیل ست و نیز ابرهیم — بلا الف ز کلام جماعه مذکور
کتابت ست بیک واو از پی داود — هم از مقولهٔ آنها بلا تصنع و زور
الف ز لفظ سلیمان و نیز از عثمان — هم از معاویه گردد بقول بعض نفور
برای آنکه نگردد بواو عطف شبیه — الف شده ست پس واو جمع فعل ضرور
بحالتی که جدا از ضمیر مفعول ست — چو قدروه آنه چو لم نقصدوه ای منصور
زیادت الف آمد ضرور در مائتان — که کرده از مائه بهر فرق منه ظهور
برای فرق عمر واو آخر عمرو — نوشته اند چو مرفوع هست یا مجرور
خط اولاء بوفق اولئک از واو ست — خطش چنین پی فرق الیک شد مزبور
الو بواو نویسند ز ابتداع اولی — اولی ز فرق الی ای بری ز فسق و فجور

ع هؤلاء یعنی اینجماعت ۱۲
ع قدروا لم یقصدوه یعنی قدر او را نخواستند

نہ بعد یا کہ در انحال صورت صدیا ۵۱ — بخط خود بود از کلک اہل علم و شعور

ولی بصورت یحیٰی و صورت رئیٰ ۵۲ ۵۳ — کہ گشتہ اند علم میشود بیا مسفور

الف کہ ثالث لفظ ست گر زیا باشد — بیاست رسم خطش ورنہ خود رسد بحضور

کلا بہر دو نمط در نگارش آمدہ است — بیاد گیر دہ راست گیر مثل سطور

بجز بلیٰ و الیٰ و علیٰ و حتیٰ و ان — کتابت دگر از حرفہا بیا محذور

اگر دو حرف مکرر میان یک لفظ ست — چو فر از پس ادغام یک شود مزبور

ہم آنچنان شود از ثانی ست تای ضمیر ۵۴ — ز جنس حرف نخستین چو بت از جمہور

نہ چون وعدت و جاللحم لیکن ای دانا — بدان خلاف قیاس انچہ میشود محصور

ز الذی و ز مما د الذین دگر — ز التی و ز عما بلا تصنع و زور

دگر ز صورت انا و صورت الا — کہ مدغم ست ولی از قیاس شد معسور

الف میانہ اللہ و نیز در رحمن — بہ اسم بسم اللہ است ہمزہ تا مقدور

ز ابن کز پی نعت آمدہ است در دو علم — شدہ است ہمزۂ فرقش بر سم خط منفور

چو آل رسد ز پس لام جر و یا تاکید ۵۵ — بصورت لبن جملہ میشود محذور

ولی بصورت وصل ز بری لام بقاست — کہ ہمزہ اش فقط از فرق لفظ گردد دور

ز حذف کل بہ بیانست صورت لبن — ز حذف ہمزہ چو للہ بن میشود مذکور

۵۱ نہ بعد یا کہ در انحال صورت صدیا بخط خود بود از کلک اہل علم و شعور

۵۲ ۵۳ ولی بصورت یحیٰی و صورت رئیٰ کہ گشتہ اند علم میشود بیا مسفور

۵۴ ثبت ضمیر در صورت علمیت نام معشوقہ در لغات عرب

۵۵ لبن بالفتح شیر خوراندن و زدودن بالصاد و بفتحتین شیر

وز آن پس حرکت آمده ست آخر لفظ — بوفق قبل شد از هر دو حال خود ماثور

تحرک از قرأست و سکون لم یقرأ — برای همزه و خط الف بهر دو ضرور

چو یقری ٔ و دگر آنگونه ست لم یقری ٔ — بخط یا ز کتابت بغیر هیچ قصور

هم آنچنان رؤ و دست و مثال لم یرؤد — بخط وا و نظر کن بدیده پر نور

دگر چو خبؤ و خبء مثال خبؤ هم — با خر و پس ساکن رسد شود مجهور

شود بخط چو خبؤ هم خبء خبا دیگر — الف با خر ثالث ز نصب دان مامور

ولی بوصل ضمیر و تبای تانیثی — بیای نسبت و نون موکدای منصور

ز حکم عود بمثل رواک آید باز — نه در برئیة و مقرؤة که شد مستور

چو بعد همزه بود مدهٔ بصورت آن — برای همزه بتحریر نیست حکم مرور

برای صورت مستهزؤن یک واو است — یکی ست از پی مستهزئن یا مسطور

بیک الف برسد صورت علمت خطا — که از خطاست اگر همزه در رسد بظهور

خلاف شکل روای و نیز خبای — که شکل همزه دران مدة نیست انی نا طور

نگفتند چو از یقرأان و زقرأا — ز التباس دران هر دو شد عمل معذور

بحال حذف شدی نیز مضروش قرأا — شدی چو جمع مونث ز یقرأن صدور

چو رابع ست الف یا زیاده از رابع — با سم و فعل بود مشکل یا خطش مشهور

نہ در لیلیٰ نہ لیلا و نے بہ یومئذٍ — نہ ہولاء نہ حنیذٍ ای عزیز صدور
کہ یاست خطوی ارلام کی رسد بر آن — ویاکہ یوم و دگر حین براذای ناظور
چنانکہ کرنے تثنیہ ہا بفرق اولاست — برای ہمزۂ خطوا ویشو د مقصور
چو ہمزۂ بتوسط نگر بحال سکون — بوفق[1] آن حرکت کز براست کن مزبور
چنانکہ ہمزہ راسن ہمی شود بالف — میان بوس و ذیب بواو و یا مسطور
وگر بود متحرک خود و پس ساکن — بوفق آن حرکت کان خود آورد بظہور
چو یسأل وصفت یلوم ود گر بنگر — بصورت یئس و مثل آن ز روی وفور
وگر بفتحہ[2] و بعد از الف بود بعضے — نمودہ اند میان کتابتش منفور
دراز پس متحرک رسیدہ ست و بفتح — دو صورت از پی آن باشد از قیاس و شعور
بواو مثل ہوجل[3] بدان پس مضموم — بصورت فیتہ و آن بیا پس مکسور
بغیر آن تو بدستور بین بین نویس — کہ آن قریب بود یا بعید از دستور
بہ مثل یقرؤک از واو شد بطرز قریب — زیا بطرز بعید ست ای بری ز فجور
قریب در سئیل آورد یاد واو بعید — مثالہای دگر بشنو از قریب نہ دور
الف پی سأل آرند یا پی سئم است — چنانکہ یا پی من مقرنک بود مجبور
بواو دان رؤف ست و ہم آنچنان رؤس ست — بجملہ پنج مثال از بعید باش نفور

[1] بوفق آن حرکت کز براست کن مزبور
[2] وگر بفتحہ و بعد از الف بود بعضے
[3] بواو مثل ہوجل بدان پس مضموم

بیان رسم خط اکنون ہمیکنم تحریر — کہ یادگار بود از پے قرون و دہور

شدہ ست اسم حروف ہجا[1] اگر یا سین — کتابتش بہمین صورت آید از جمہور
یعنے یاسین

دگر با سم دگر چیز باشد ای دانا — ہم آنچنان شود و ہم بہمین دلیں مسطور[2]

بہ مصحف آمدہ بر ہر دو صورت اخیر[3] — نہ صورتی کہ با سم حروف شد مامور

بدانکہ اصل میان کتابت ہر لفظ — چنان بود کہ رقم سازدش بغیر قصور

بحر فہای وی و صورتیکہ میدارد — با بتدای کلام و بوقف از دستور

بہا کتابت مہ در مجی[4] مہ حبیت ست — ہم آنچنان پی رہ زید است رہ منظور

مجی آمدہ مفعول مطلق و باشد — مضاف ما و بوجہیت فعلش ای منصور

م ہست حال اضافت زما بحذف الف — رہست امر زباب رِیَ یَرِی ماثور

لحوقہاست بآن ہر دو گرچہ حالت وقف — ولی بوصل ہم آید خطش چنان مجبور

بزید و نیز لزید و کزید و سنکم را — چو منک چون ضربک باشد اتصال ضرور

با ضربُن پی و او الف ضروت بود — با ضربُن پی یا ای رموزدان امور

چنانکہ از پی ہل تضربُن بواو و نون — بیا و نون پی ہل تضربن شدی مذکور

مگر چنان نہ نویسند تا موکد[5] از ان — مثال غیر موکد بدل کند نہ خطور

بہر سہ از حرکاتست ہمزہ اول لفظ — چو ابل و اُحد و اَحد صورت الف منظور

---

[1] ہجا در اصل ہجا او بود پس دو ہمزہ گشت دان مصدر است بمعنی مفعول ای حروف ادا شدہ

[2] یعنے حروفہای کہ مشروح شوند ہم آنچنان شود و ہم بہمین دلیں مسطور

[3] یعنے مصحف نویسان کہ ایشان نویسندہ واہ یاسین ہستند

[4] خواہ یاسین ہا نہ مجی مہ حبیت

[5] موکد یعنے خط زائد کہ بر ان تاکید است

تو یقرءُ ئی مضارع بدان و ببین که با صل — شده ست صورت یَقْرَءُ اِلا بغیر قصور

ز همزه دومش سوی همزه اول — چو نقل شد حرکت باشد آن دوم بطور

ولیک حذف نشد یا که اندران حالت — ز هر دو وجه شدی همزه اخیر نفور

چو یا شدی بسوم لازم آمدی تخفیف — وگرنه ثقل شدی لازم و بود محذور

کز اوئی صفت کوکب بنا سازی — بواو و نون پس ازان جمع سازی ای منصور

پس اضافت آن سوی یا کنی که بود — علامت متکلم بدیده پر نور

اوئی باشد و در اصل دوءی باشد — بواو ثانی زاید ز صورت مقطور

چو جمع گشت با دال دو واو و واو نخست — پی تحرک خود همزه شد چو شد مجبور

پس اوءی شد و در جمع اوءیون پس — ز قلب یا الف آورده کردش منفور

بنقل فتحه دگر همزه میانه فتاد — اضافت آمد و نون از اداون شد مهجور

اوءی گشت و ازان واو ثانیش یا شد — پس اندران پی او غام گشت حکم مرور

بنای صورت خشوشن ار همی خواهی — ز اوءلق شود ایلوق ای سمر مشعور

(این کوهی بصحراء)

وگر بصورت الناس باشدت مطلوب — گرفته ست ازان لفظ الاناق ظهور

بدانکه آمده الناس از الناس با صل — برای معنی انس است و مفرد ست نفور

بیان رسم خط

۱ روش بزرگان و قدیمان

۲ نقش بر چوبی و بر جریده گلی

۳ زیادتی یا بعضی الفاظ و دانستن

۴ الفاظی که بجای او و ا

۵ فرق میان واو و یا جای

۶ فرق در اسم و فعل

چنانکہ شد محوئے دگر محیتے — بحال نسبت و آن گشتہ سابقاً ماثور

بخواہی ار چو قذ عمل ازان قضی گو — ز ہر سہ یاد و بہم مد غسم و سوم کن دور

بقبل آخرش اعراب کن سپس جاری — کہ منسیاً بود اسقاط آخر مذکور

بنای حجمرش گر کنے تو قضیا گو — چو قضیئی بکنی ہم بود بری ز قصور

کہ اصل قضیئی ہست و یای آخر را — کنند ساکن و محذوف و بنگرای ناظور

ز بس بود متحرک ہم از پس فتح ست — الف شود دو مین یا بلا تصنع و زور

سپس الف ز تکلم فتد و لے ماند — میان خط کتابت بصورت مذکور

بقول بعض بود برقرار یای دوم — کہ ملحق و متوسط بود ز قلب نفور

وزان بنای حلبلاب کو قضیضا — کہ شد بوزن فعلعال ای عزیز صدور

بنای صورت و خرخت کرپی قرست — بدانکہ صورت قرأیت باشد از جمہور

چو ہمزۂ دوش بود جای لام باصل — بدل نباشد و دستور آن بود مشہور

قرئی از بنای سبطر دیگر کن — بنای اطمانت و قیاس آن منظور

کہ ہست اقرایات و ز ہمزۂ ثانی — رسیدہ است بدل گشتہ یائش از دستور

ولیکہ ہمزۂ ثالث بدل بیانشدہ است — بجای لام چو ثانی اگر بپہ داشت صدور

کذا اجتماع سہ ہمزہ عمل پی ثانی ست — باول و سوش ہیچگاہ نیست فتور

۱ قذ فعل امر از قضی یقضی قاضد
قاض دان ہمچو رحیم و رحیم ۱۲
۲ حلبلاب گیاہی ست
مرادف ابلاب و دال گیاہی ست
کہ بر درختان می پیچد و اترا
خشک میکند ۱۲
۳ سبطر از ریہلہ خشتہا زیبان
و یا زیبان شتر وقت جستن
سبطرات ای طوال من
مرل یا زیبان بخشم تصور کردن ۱۲

بنای اجر و از زین دو باشد مطلوب — ز ای آرم و او بلا سخن بحضور

برای اصل یکی او دی در اصل دوم — بقول اہل زبان او دی شود مذکور

بہر دو لفظ شد اسکان یا و ہمزہ بدل — ز واو و ہمزہ بدل گشتہ یا گرفت ظہور

چو اظلم زاول شدہ است ایما — باصل آن پی او دی ست حکم صدور

چنان ز ثانی آن آمدہ است او یا — کہ اصل فطرتش او دی ست غیر قصور

ز ہر سہ یا دو بہم مدغم و سوم شد الف — بہر دو پس دو مین حرف یا شد ای ناظور

زبیع و قوۃ ابیع ست و او قوی — بنا بصورت اغدودن ارشدہ است ضرور

کہ اصل او دش ابیوع ست و واو شدہ است — بدل بیا و بیا مدغم ای سخن گنجور

باصل ثانیش او و د ست و واو اخیر — شدہ است یا پس الف گشتہ است از دستور

سپس ز واو دوم در سوم شدہ است ادغام — بیا دگیر کہ سازی ز بحر علم عبور

ہم آمدہ است ز ثانی بشکل او یا — ز ہر دو واو و یا یش گرفتہ جای مور

ز قوۃ شدہ از روی عقل قوی — بنا چو ساختم از وی بصورت عضفور

باصل آمدہ با چار واو قوود — دو گشتہ یا و دو خود مدغم و دوم مکسور

اگر بنای قذعمیلۃ کنی قضا — دو گونہ میشود ای واقف امور امور

یکی بشکل فضیۃ شود ظاہر — دوم رسد قضوۃ بچشم اہل حضور

---

۵ اجر در بعضی نسخ بجای آخر

۶ بجای اسکان در بعضی نسخ ادغام شدہ و این اگر صحیح باشد اسکان از ادغام ساکن است بساکن دیگر یعنی زیرا کہ ہمزہ اول بدل از واو ساکن است و واو ساکن ہم بدل از یا ساکن است پس ہمزہ بدل از یا ساکن است و ادغام یا در یا

۷ ادغام در بعضی نسخ بجای اسکان

۸ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۹ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۱۰ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۱۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۱۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۱۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۱۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۱۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۱۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۱۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۱۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۱۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۲۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۲۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۲۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۲۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۲۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۲۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۲۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۲۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۲۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۲۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۳۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۳۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۳۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۳۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۳۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۳۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۳۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۳۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۳۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۳۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۴۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۴۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۴۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۴۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۴۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۴۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۴۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۴۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۴۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۴۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۵۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۵۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۵۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۵۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۵۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۵۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۵۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۵۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۵۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۵۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۶۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۶۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۶۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۶۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۶۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۶۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۶۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۶۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۶۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۶۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۷۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۷۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۷۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۷۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۷۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۷۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۷۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۷۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۷۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۷۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۸۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۸۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۸۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۸۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۸۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۸۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۸۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۸۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۸۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۸۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۹۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۹۱ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۹۲ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۹۳ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۹۴ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۹۵ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۹۶ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۹۷ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۹۸ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

۹۹ در بعضی نسخ بجای ہمزہ بدل یا بدل از واو

۱۰۰ در بعضی نسخ بجای ادغام اسکان

ابو علی[۱] مضری گر بگوید و باشد — بقول بعض دگر ہم بدین نمط مسفور

چو اسم[۲] و ہمچو غد از دعا اگر سازے — تو دعو آور و دعو بغیر ہیچ فتور

چنانکہ ادع و وعِ متوان نمود آنرا — بقول بعض عرب ای بری ز فسق و فجور

برای قول نخستین خیال اصل آمد — برای قول دوم شد قیاس شکل ضرور

بنای قنفخر و عنسل[۳] اگر خواہے — ز قال و ز عمل از روی طاقت مقدور

ز اول آمدہ قنول و قنول و ز دوم — شود بصورت عنمل و عنمل مزبور

بنون[۴] اینہمہ ادغام واو و میم بدان — ز التباس بہ فعل و فعل مخذور

ز کسر و جعل بنای جحنفل باشد — بوجہ ثقل وی و التباس وی مقدور

کسر[۵] رشود و ہم جعنل ز نیہا — بغیر مدغم و باشد ثقالتش بصدور

کسر[۵] بود و ہم جعنل ز ادغام — کہ آن ز لبس بوزن فعل معذور

بنای الم[۶] از وای آمدہ است اوی — ز اوی آمدہ او و بدیدہ پر نور

یکی باصل بود اوی دگر باشد — چو اوی ز تکلم بہ ہیئت مفطور

بہ اوی چو پس ضمہ یافتاد و بطرف — ز بعد کسرہ شد و گشت ساکن و پس دور

بہ اوی بدل ضم واو کسرہ رسید — شد اوِ و از پس تعلیل قاض از دستور

بواو گشت بدل ہمزۂ دگر ز وجوب — درین بدل شدہ ادغام ثانیش منفور

---

[۱] ابو علی مضری بگویمیل انیزاد
[۲] یعنی علیست محمدی
[۳] بالکسر دالضم ۱۲
[۴] عنسل بالنون ناقۂ شتاب رد ۱۲
[۵] بنون اینہمہ ادغام الخ یعنی اگر نون را در میم یا واو ادغام کنند قول و قول و عمل و عمل می شود پس معلوم نگردد کہ نون زائد را ادغم کردہ اند یا عین را
[۶] کسر رد ۱۲ کسر را بود و جعل الخ یعنی معلوم نشود کہ جعل از ادغام نون شدہ یا بکسر اول
[۷] الم بمعنی ما ۱۲

بنا کنی ز دعا چون صحائف مثلا ۔۔۔ هم اندران ز قیاس آوری عمل بظهور

ز روی قاعده بعد از عمل دعا یا گو ۔۔۔ دعا یُو بود اصلش بغیر هیچ قصور

دعیّة که باصلش دعیوة باشد ۔۔۔ بود بواحد آن چون صحیفة مسطور

چو یا که مدّه زاید میان مفرد بود ۔۔۔ نمود بعد الف درمیان جمع مرور

بدل بهمزه شد و واو بعد کسره بیا ۔۔۔ سپس بحکم خطا یا عمل فتاد ضرور

که همزه بعد الف قبل یافت او دو بنود ۔۔۔ چنین بمفرد آن از قیاس شد معمور

بدین سبب شده مبدل بیا و شد مفتوح ۔۔۔ ز قلب یای اخیرش الف گرفت صدور

پس از برای دعایا خطاب شد مبنی ۔۔۔ صحائف شده مبنی علیه از دستور

دعاست مبنی منه و ازان دعایا را ۔۔۔ شده است شکل بشکل صحائف مذکور

بهر کجا که ز مبنی علیه در ضدش ۔۔۔ حروف در نظر آید زیاده گردد دور

بنا کنیم ز مستغفر چو صورت صفر ۔۔۔ به بین که غفر نمائیم بعد رفع وفور

کنی تتبع قول ابو علی تو اگر ۔۔۔ نظر کنی سوی مبنی علیه اے ناظور

در آن هر انچه قیاساً فتا دیا افزود ۔۔۔ بیفگنی و فزائی بمبنیش مجبور

بقول بعض دران نیز نیست شرط قیاس ۔۔۔ نظیر جمله بیان میشود مباش ضجور

بنای چون محوی ز ضرب اگر خواهی ۔۔۔ مضربی از نست گفته جمهور

۷۱ بیت ۱۲ لے

بقول بعض بوزنیکہ اغلب آمدہ است — بقول بعض باقیس ہمیشود مامور

بنا مدہ است چو حَوَمَان بوزن فَوعَلٌ — زحَمَمٌ در نظر واقفان رمز امور

پس آمدہ است زحَوَمٌ بوزن فعلان — کہ اغلب ست زفوعال وآن رسد بقصور

وگر مثال زسورق بدان کہ چون مَفعَل — بہ اغلبیت وزن ازورق گرفتہ ظہور

نہ مثل فَوعَلٌ ازمرق کان بود مغلوب — اگرچہ آمدہ اقیس موافق دستور

خلاف صورت اول کہ اقیس ارلبود — مثال مَوعدازان عین آن شدہ مکسور

زارجوان چو نظر آوری شود منظور — نباشد از غلبیتہ تو ہر دو یکسان دان

کہ ہم زرج بود مثل اَفعلان وہم آن — زارَجٌ آمدہ ہموزن فَعلوان مسطور

وگر نہ شبہہ بود مطلقاً شود ترجیح — باغلبیت وزن از سر قیاس وشعور

نباشد از غلبیت ہم اندران پیدا — شناس ہر دو برابر بگفتہ جمہور

بیان انیمہ پایان گرفت وقت آمد — کہ سر کنیم کلام دگر بفرط سرور

بیان تمرین

سخن کنیم زتمرین ومعنیش گوئیم — ہر انچہ از لغت واصطلاح شد مشہور

شد از لغت پی معتاد کردن شخصے — بانچہ از عمل وعلم باشدت منظور

وز اصطلاح بود علم خاص کز عملش — بنای لفظ چو لفظ دگر شود نیسور

۵۱ وم دوم ان گر دالگر دچرخ
گشتن مرغ وغیر آن ۱۲
۵۲ حمن بالفتح لیاقت ۱۲
۵۳ ورق بفتحتین برگ ۱۲
۵۴ مرق بالفتح شوربا ۱۲
۵۵ خلاف صورت اول الخ یعنی
صورت اول غالبست اگرچہ
اقیس نیست ۱۲
۵۶ عین ان
سیئ یعنی راکہ بجای عین کلمہ ۱۲
۵۷ ازجوان بضم اول و
۵۸ وسوم ارضی از بگریست ۱۲
۵۹ موعد از وعدان ۱۲
وگر نہ شبہہ بود مطلقا الخ
یعنی اگر نہ شبہہ بود مطلقا
ترجیح
۶۰ تمرین در لغت بمعنی
یعنی تمرین در لغت بمعنی

دلی درین سخن ست اینکہ فک ادغامش — بہر دو جیم اصالت ز صحت آمدہ دور

بقول اول اگر فک آن شدہ ست چہ باک — کہ یاست از پی آن بر اصالت مفطور

ز بہر دو جیم دوی آمدیکی بے الحاق[۵۱] — کہ منع آمدہ ادغامش از سر دستور

بہر دو شق چو بود شبہہ اشتقاق شود — ترجح[۵۲] از پی فک اتفاقا از جمہور

چو مہد و پی شبہش بہ مہد و ہم ہدا ست[۵۳] — بدال زاید و ہم میم زاید مقدور

برای صورت تصحیح فک ادغام ست — بدال حکم زیادت کہ میم ازان منفور

شود بلام مکرر چو فعلل بے شک — چو مفعل نبود از قیاس اہل شعور

درانفکاک ز فک ست میشود ترجیح[۵۵] — بشبہہ یا پی و زنیکہ باشد آن موفور

نگر بموظب و مفعل بگو پے وزنش — کہ شبہہ از وظب ست[۵۶] اے بری ز فسق و فجور

نہ شبہہ از مظب باشدش ز روی قیاس — کہ از زبان عرب مطلقا نکردہ صدور

ہم اغلبیت وزن آمدہ ست از مفعل — کم آمدہ است چو فوعل بہ پیشگاہ حضور

پس آمدہ است بمیم مزید و نے اصلے — بواو اصلی و نی زایدای سخن گنجور

دگر مثال ز رمان بگیر کان باشد — بوجہ رم[۵۷] چو فعلان بلا تصنع و زور

بقول بعض چو فعال و وجہش این گویند — کہ در مثال دوی این وزن کردہ ست نشور[۵۸]

وگر ز شبہہ نمایش بہر دو تقدیر ست[۵۹] — دو قول از پے ترجیح میشود مذکور

---

۵۱ ہر دو جیم دوی آمدیکی بے الحاق حرف دوم کہ از احرف زوائد است بے الحاق باشد از غیر جنس خود

۵۲ ترجح از پی فک اتفاقا از جمہور عاضد این ترجح آنست کہ ۱۲ مشتق از فک ادغام کمتر است

۵۳ چو مہد و پی شبہش بہ مہد و ہم ہدا ست قیاس ۱۲ در انفکاک ادغام زیادت شود

۵۵ درانفکاک ز فک ست میشود ترجیح ترجیح شبہہ باشتقاق شود بوزن افعل ۱۲ تقویل بمفعل بوزن اعلب ۱۲

۵۶ نگر بموظب و مفعل بگو پے وزنش وظب بمعنی ضرب ۱۲ بر کار ۱۲

۵۷ بوجہ رم چو فعلان بلا تصنع و زور ۱۲ بہ اہل نفہم دلشود میم خردت و بگو کہ زن واصلاح کردن چیز را ۱۲

۵۸ کہ در مثال دوی این وزن کردہ ست نشور ۱۲ در مثال دوی این وزن راجز بزن در اسمای اشخاص این وزن بیشتر آمدہ حتی کہ فتاح و حماض و کرام و کباس و ست ۱۲

۵۹ وگر ز شبہہ نمایش بہر دو تقدیر ست دوا لیتنک از علم نباشد ۱۲

وگر شود متعدد زیادت غالب — شناس جمله زواید چو باشدت مقدور

چنانکه همزه و یا والف به اخیر[۵۲] — که در سه حرف وی از حذف جمله نیست قصور

وگر[۵۳] نه انچه ز مستلزم خروج بود — شناس زاید و باقی بحالت مفطور

زیاده طا به قطوطی[۵۴] شناس نی الفش — چنانکه میم به مدین[۵۵] نه یا لیش ای منصور

فَعْوَعَلٌ بود و مَفْعَلٌ باستعمال — شده است وزن فَعَوْلَی و فَعِیلٌ مخطور

مگر چو هر دو بود موجب خروج بود — زیاده انچه ز دیگر زیادتش موفور

چنانکه واو کوائل[۵۶] نه همزه اش هرچند — فَوَعَلٌ بود و هم فَعَائِلٌ منفور

وگر بهیچ یکی از دو شق لفظ مزید — خروج لفظ نیاید ز وزنها بطور

هم از برای همان لفظ فک ادغام[۵۷] است — هم اندران زپی شبهه اشتقاق مزور

ولیک شبهه بشق زیادت حرفی — که فک مقتضی آن نه باشد ای ناظور

یعنی زیادت آن ۱۲

دران مقام یکی را همی شود ترجیح[۵۸] — ز بعض فک و ز بعضی ست شبهه باش صبور

بهر دو قول ثمالت همی دهم اکنون — ز یاء حجج که بنام قبیله شد مشهور

بقول بعض بود فعلل بجیم مزید — که کرده اند بالحاق جعفرش مامور

پس ایچنین بتقاضای فک ادغام است — که قول آیه را لاحق ست و شد مخذور

بقول بعض شود بفعل همی گویند — که آج[۵۹] زپی شبهه می شود مسطور

---

۵۱ شناس جمله زواید چو باشدت مقدور یعنی اگر ممکن باشد کلمه را حرف بیفزائی تا ۱۲

۵۲ اخیر من الجر بروزن انجیلی ۱۲

۵۳ وگر نه انچه ز مستلزم خروج بود در سه حرف اصلی قصور لازم اید ۱۲

۵۴ قطوطی از قطط بالفتح بمعنی رقت رطاش زاید ست والف اصلی و اگر برعکس بود کلمه بروزن فعلی شود و ان

۵۵ مدین ۱۲

۵۶ کوائل ۱۲

۵۷ فک ادغام ۱۲

۵۸ ترجیح ۱۲

۵۹ آج ۱۲

دگر زیادت واو والف بود غالب — پی سہ حرفی در آید ولی ز اول دور

چو جوہر ز جہارہ کہ معنیش حسن ست — چو کوثر ست ز کثرت بمعنی موفور

چو ضارب بود و چون کتاب و امثالش — کہ آمدہ است باوزان صرف نا محصور

وزن فعلل کہ بمعنی چو لفظ و اہیہ است — فعنلل بود از واو اصلی مفطور

دگر زیادت نونیکہ ساکن و سوم ست — ویا کہ آخر لفظ و پس از الف مسفور

چو در مثال فرزند جحنفل و عطشان — بصورت غضبان و مثال آن بوفور

نہ در عنان و سنان کاندران عنان نبود — سہ حرف اصل بجز نون آن بحشیم شعور

ہمان بلفظ مضارع چو بعضی از ابواب — شدہ است مطرد و بیشتر بود مزبور

بود زیادت تا بہر مصدر تفعیل — برای بعض دگر با بہارسد بوفور

ہم از پی رغبوت و نظیر آن کہ بوزن — بود مبالغہ در اسم مصدر ای ناظور

بود زیادت سین از برای استفعال — نگاہدار و بشو گنج علم را گنجور

ولیک لام کم آمد مزید و ہا کمتر — بقول بعض عرب ہاست مطلقا مخدور

چو زیدل بود و عبدل ز زید و ز عبد — دگر گرفتہ چو اہراق از اراق ظہور

بقول بعض باہراق زایدست الف — نہ ہا کہ آمدہ بر اصل خود بدین دستور

کہ اہرق ست و دگر تہرق و دگر باشد — ازان بصورت اہراق مصدر مکسور

بگو کہ اسم رباعی و یا خماسے را — کجا زیادت میم اول ست ای ناظور

پس ار چہ ہست خروجش بفرض تقدیرین — اصالت ست مقرر زیادتش معسور

شود قیاس زیادت ز غالبیت آن — بہیچ شکل نباشد خروج اگر مذکور

بدانکہ غالب اکثر زیادت حرف ست — بآن سہ حرف کہ از اصل میشود مسطور

گہی بود پی تضعیف و گہ پئے الحاق — گہی دو حرف بود گہ یکے بود ماثور

چو گرم ست تضعیف عین و قرد بکست — بلام ثانیہ ملحق بجعفر از دستور

عصیصب بسفرجل شدہ است ملحق و آن — بعین و لام مکرر شد از غضب مفطور

بہ سلسبیل بود مرمریس را الحاق — مرا شتہ رسد اصلش بدیدۂ پرنور

بلفظ نامدہ تکریر فار و اتنہا — چو زلزل ست رباعی نہ آنچہ شد مذکور

باول آمدہ غالب زیادت ہمزہ — پی سہ حرفی بر اصل بی تصنع و زور

دگر زیادت میم ست مثل ہمزہ ولی — بلفظ غیر سہ حرفی ہم از وی ست ظہور

بظرف و آلہ و مفعول و فاعل و مصدر — شدہ است مطرد و بیشتر بود منشور

دگر زیادت یا باسہ حرف زاید ازان — بہر مقام کہ در لفظ باشد ای منصور

چو ضیغم کہ ز ضغم ست و ضغم در لغت ست — پی گزیدن چیزی بمعنی مشہور

ولی باول لفظ رباعی اے دانا — بغیر لفظ مضارع ہمی شود منفور

---

۵۱ قرد بالکسر و ضم و فتح کردکردن از وغن در مشک و چیز کوباہ کردن ۱۲

۵۲ عصیصب پر روغن فضلان یعنی پیہ سخت ۱۲

۵۳ غضب یعنی سخت پیچیدن ۱۲

۵۴ مرمریس سخی و بلال شتاب

۵۵ تضعیل تکریر لام و در الحاق بعین ۱۲

۵۶ زلزل تکریر زا و لام یعنی جنبانیدن ۱۲

۵۷ ضغم تکریر ضاد و غین یعنی گزیدن ۱۲

بقول بعض چو مفعل شد از آنکہ دان — بمعنی ست چو لفظ رسالت مشہور

باصل[۵۱] آمدہ مالک بقلب ملاک شد — بحذف ہمزہ ملک شد چو سابق از دستور

چو فعال آورد از ملک ابن کیسان[۵۲] — بمیم اصلے و با ہمزہ ز اصل نفور

تناسب ملک و ملک حسب ظاہر نیست — ولی بوجہ بعید انچنین شود مذکور

کہ ہست قدرت او بر تصرفات ولود — برای ملک ہمین معنی از قیاس و عبور

بہر کجا کہ بنا شد ز اشتقاق نشان — شود قیاس زیادت برین روش مقصور

کہ بر اصالت وی لفظ خاص یا اختش[۵۳] — ز وزنہای عرب خارج آید و منفور

چنانکہ آمدہ کنتال مثل فعلل[۵۴] — بنون اصل چو گوئی کنند نا منظور

چرا کہ صورت فعلال و نیز فعلل — نمیرسد بزبانہای صرفیان زصدور[۵۵]

بکسر قنفخر و خفساء[۵۶] بالضم ست — بنون زائد و بر اصل گفتنش معذور

کہ ضم قنفخر و فتح خفساء رسد — پس آن بفرض اصالت ز وزن باشد دور

بہ بین کہ قرطعب و قرقصا بر اصل ست — بوزن[۵۷] اول و شدو وزن ثانیش محظور

دگر خروج شود لازم از زیادت ہم — زیادت ست دران حال ہم بچشم شعور

چو نون زاید بر جس[۵۸] کہ ہر دو تقدیرش — چہ فعلل ست و چہ تفعل ندیدہ ہست ظہور

مگو زیادہ مگو ہمچو میم مرزنجوش[۵۹] — زیادتش چو در انجا گہی نکردہ مرور

---

۵۱ باصل آمدہ مالک بقلب ملاک یعنی ہمزہ را بجای لام آوردند و لام را بجای ہمزہ

۵۲ بمیم اصلے و با ہمزہ ز اصل نفور یعنی از اصل لفظ یعنی بجائے ہمزہ میم زائد ہست

۵۳ کہ بر اصالت وی لفظ خاص یا اختش یعنی بر اصالت نون لفظ خاص یا اختش

۵۴ چنانکہ آمدہ کنتال مثل فعلل صورت کنتال مثل فعلل

۵۵ صدور یعنی صدور

۵۶ خفساء بالضم و خفساء بالفتح

۵۷ بوزن اول یعنی قنفخر

۵۸ بر جس یعنی بر جس

۵۹ مرزنجوش مرزنگوش کذا فی بعض النسخ

زسنب سنبته[۵۱] هست مثل فعلته[۵۲] — نظیر هر سه بود گرچه در سخن معذور

باصل میم مرا جل ممرجل ست دلیل — اگرچه هست باول زیادتش موفور

زیادهٔ میم دوم در ممرجل ارگویند — شود بوزن مفعل که آن شده است وثور

در احتمال بلفظ از دو اشتقاق بود — چو هر دو هست جلی هر دو وجه دان منظور

جلی شد آن که توافق ازان عیان باشد — بلفظ و مادّه و معنیش بغیر فتور

دو وجه آمده فعلی و افعل ارطی را — نغیر ارطی آید چو راطی ای منصور

بمعنی آمده هر یک خورندهٔ ارطی — بلفظ گشته دو پیکر بلا تصنع و زور

دلیل همزهٔ اصلی واز دیاد الف — زآرطی که بود فاعلش بود میثور

که همزه فای وی و طا بجای لام بود — الف بوجه زیادت دران نکرده مرور

دلیل عکس نخستین زلفظ راطی گیر — که راطی بود اصلش چو فاعل مفطور

بجای فاست دران حرف را و بالام — که گشته است به ارطی الف بدان مزعور

وگر جلی نبود هر دو اشتقاق بلفظ — یکی ازان دو به ترجیح میشود مامور

به بین بلفظ ملک ملاک بود اصلش — ملائک آمده جمعش بدان و شو مسرور

ابو عبیده بگوید چو مفعل از رسالست — که معنیش به بیان ارسل آمد از جمهور

بحکم ایزد بارے ملک بود مرسل — پس آن بمعنی مفعول مصدرست ضرور

---

۵۱ سنبته بتازیانه زدن و تازیانه را از سنبت گویند بفتح باء و اسکان نون و فتح تاء ۱۲

۵۲ نظیر کلمه ایست در زبان عرب که بر وزن فعلة است اگرچه در سخن معذور باشد یعنی اگرچه فعلة و تفعلوت و تفعلة و فعلوت و فعلة در کلام عرب بسیار است ۱۲

۵۳ مراجل جایهاست که شوشه میکنند دران و اصلی است بر مرجل اگرچه زیادت میم باول بسیار است ۱۲

۵۴ شود بوزن مفعل الخ

۵۵ بجای فاست الخ

زیادتی کہ نہ زالحاق ونی زتضعیف ست — حروف آن بہ ہویت آسمان شد محصور
بمثل حلبب الحاق باشد وباشد — بمثل صرف تضعیف از سر دستور
چہار نوع دلیل زیادت حرف ست — بیا دگیر زقول مدبران امور
دلیل اول آن اشتقاق ہست وبود — ہمان دلیل اصالت بغیر عجز وقصور
زقرع بودن لفظی ست لفظ ثانی را — بیان معنی آن بر زبان اہل شعور
علامتش بود انیک توافق اثنین — میان مادہ ومعنی کہ شد مستور
چنانکہ آمدہ ہرماس ومعنیش اسد ست — شدہ است میم والف زائد اندران مسطور
چراکہ آن شدہ مشتق بوزن فعمال — زہرس کان زپی کوفتن بود مشہور
دوم دلیل زیادت شد العدام نظیر — ہم آن دلیل اصالت ہمی شود مزبور
خروج لفظ زاوزان خاصہ عربی — دران بفرض یکی از دو حالت ست ضرور
چنانکہ نون قرنفل بغیر زائد نیست — وگرنہ وزن فعلل شود کہ شد محذور
سوم دلیل زیادت زغالبیت اوست — بآن مقام کہ در لفظ کردہ است مرور
ترجح از احدی بر دگر بود چارم — بشرح جملہ سخن میکنم تو باش صبور
قوی ترین دلائل شد اشتقاق کہ ہست — بلغن از بلغ وبر فعلن ست صدور
چو فعلوت اگر تر نموت ست رواست — کہ گوئیش زترنم نمودہ است ظہور

زیادتی کہ نہ زالحاق ونی زتضعیف ست — حروف آن بہ ہویت آسمان شد محصور
بمثل حلبب الحاق باشد وباشد — بمثل صرف تضعیف از سر دستور
چہار نوع دلیل زیادت حرف ست — بیا دگیر زقول مدبران امور
دلیل اول آن اشتقاق ہست وبود — ہمان دلیل اصالت بغیر عجز وقصور
زقرع بودن لفظی ست لفظ ثانی را — بیان معنی آن بر زبان اہل شعور
علامتش بود انیک توافق اثنین — میان مادہ ومعنی کہ شد مستور
چنانکہ آمدہ ہرماس ومعنیش اسد ست — شدہ است میم والف زائد اندران مسطور
چراکہ آن شدہ مشتق بوزن فعمال — زہرس کان زپی کوفتن بود مشہور
دوم دلیل زیادت شد العدام نظیر — ہم آن دلیل اصالت ہمی شود مزبور
خروج لفظ زاوزان خاصہ عربی — دران بفرض یکی از دو حالت ست ضرور
چنانکہ نون قرنفل بغیر زائد نیست — وگرنہ وزن فعلل شود کہ شد محذور
سوم دلیل زیادت زغالبیت اوست — بآن مقام کہ در لفظ کردہ است مرور
ترجح از احدی بر دگر بود چارم — بشرح جملہ سخن میکنم تو باش صبور
قوی ترین دلائل شد اشتقاق کہ ہست — بلغن از بلغ وبر فعلن ست صدور
چو فعلوت اگر تر نموت ست رواست — کہ گوئیش زترنم نمودہ است ظہور

۱ زیادتی کہ نہ بالحاق الخ یعنی
۲ حکمت نیا بہ بین بالا مر ۳
۴ ہویت آسمان دوست میدارم
۵ زبان زبر ۱۲ ۱۰ ۱۲ ۱۲ ۱۲

صراط دست صفیر ست و ہمچنان صلع ست ۔۔۔ چو اصبع ست و گر مین بدیدۂ پر نور

روا بود کہ شود زا چو یزدل و وفزدے ۔۔۔ چو سین و صاد بلفظ ست قبل دال دہور

جواز حذف یکی از دو حرف تضعیف ست ۔۔۔ احست و مست و مثالش چنانکہ شد منشور

بہ یستطیع و دگر استطاع ہست روا ۔۔۔ زطاو تا چو یکی را ز لفظ سازی دور

بلفظ تتبع و تتقے روا باشد ۔۔۔ چو حرف تای نخستین آن شود منفور

رسیدہ است تق اللہ ز انکہ تای نخست ۔۔۔ با مر ہم چو مضارع ہمیشود محذور

بحذف تای استتی ست حکم لزوم ۔۔۔ چنانکہ استحد ست از دی خودش مخطور

پی بنی الغبر و ہم پی علی المار ست ۔۔۔ ہم از برای بن الماء ز اختصار فتور

کز ان چو بلغبر و ہم بصورت علمار ۔۔۔ دگر بصورت بلمار میرسد مجبور

عمل ز حذف سماعی بعض الفاظ ست ۔۔۔ مثال آن دہمت حسب طاقت مقدور

بدو دم مراح و بن باشد و اب و غدو و حسم ۔۔۔ چو اسم و ابن و دگر نبت و اخت و ہم لطہور

ز جملہ او گذشتہ است و حکم اغرائش ۔۔۔ بحرف آخر موجود کردہ است مرور

باسم و این شد اسکان اول و بسرش ۔۔۔ رسیدہ در عوض واو و ہمزہ بکسور

بہ بنت کسرہ بہ اخت آمدہ است ضمہ بسر ۔۔۔ بضم رسیدہ بدل میم و گشتہ ہائش دور

بیان حروف زوائد

بہر نمط بہ نبام[1] و بہ طامۃ[2] اللہ است — بیاد گیر و دگر شنو و مباش ضجور

ہم آمدہ است مبدل ز لام تعریفی[3] — چنانکہ کین[4] من امبر[5] مے شود مسفور

زبا بصورت مازلت[6] راتماً[7] آید — نبات[8] مخمر و من کتم[9] از ہمان مدخور

رسیدہ نون بدل زد او مثل صنعانی[10] — زلام[11] مثل لعن[12] ست بی بہانہ و زور

رسیدہ است بدل گشتہ تای فوقانی — ز سین مہملہ و واو و با و صاد صبور

چو طست[13] و ثلج[14] دیگر ذعالت[15] و بصت[16] — بی مثال شنو از من و تو شو مسرور

بہر سہ از حرکات ست لام بصت ولے — بقول افصح اہل عرب بود مکسور

رسیدہ است بدل ہای ہوز از ہمزہ — مثال آن بزبان آرم ار شوم مامور

چو ہن[17] فعلت[18] فعلت[19] ہرقت[20] و ہیاک[21] ست — ہم از ہرحت[22] و دگر یا ہناہ[23] شد موفور

ہم از الف چو انہ آید و چو مہ و زتا — مثالش نبود بر سخنوران مستور

رسیدہ لام صیلال[24] و نیز الطجع[25] ست — ز نون و صاد بدل گشتہ ای برز قجور

رسیدہ دال دگر طا بہ حصط[26] و اجد[27] معوا — بہ فرد و دوج[28] و مثال آن ز تای تنور

رسیدہ جیم زیای مشدد ست بوقف[29] — چنانکہ لفظ فقیمج[30] بدل نمودہ خطور

ہم از مخفف و از حجج[31] دلیل من ست — بیاد گیر کہ سازی ز بحر علم عبور

روا بود کہ شود صاد ہر کجا سین ست — بقبل طاود گر قاف و خاو غین غرور

---

[1] نبام ۱۲ [2] طامۃ ۱۲ [3] تعریفی ۱۲ [4] کین ۱۲ [5] امبر ۱۲ [6] مازلت ۱۲ [7] راتماً ۱۲ [8] نبات ۱۲ [9] کتم ۱۲ [10] صنعانی ۱۲ [11] لام ۱۲ [12] لعن ۱۲ [13] طست ۱۲ [14] ثلج ۱۲ [15] ذعالت ۱۲ [16] بصت ۱۲ [17] ہن ۱۲ [18] فعلت ۱۲ [19] فعلت ۱۲ [20] ہرقت ۱۲ [21] ہیاک ۱۲ [22] ہرحت ۱۲ [23] یاہناہ ۱۲ [24] صیلال ۱۲ [25] الطجع ۱۲ [26] حصط ۱۲ [27] اجد ۱۲ [28] دوج ۱۲ [29] بوقف ۱۲ [30] فقیمج ۱۲ [31] حجج ۱۲

زباوثا وہم از راوشین وعین ودگر — زفاوقاف بود قول بعضی از جمہور
بدانکہ ہمزہ مبدّل زحرف لین آید — چنانکہ دابّہ وعالَم گرفتہ ظہور
چو باز وشیمہ وچون مؤقد وگہی آید — زہا وعین چو در ماء ودر اُباب بحور
الف زواو وہم از ہمزہ وزیاو زہا — چو قال ورأس چو طائی وہمچوال ظہور
بہ بین کہ یاز الف ہم زواو وہمزہ بود — چنانکہ حُبلی ومیزان وذیب امی منصور
ہم از یکی زدو حرف وسہ حرف تضعیفش — بیاورند وزنونست بیشتر مذکور
پی مثال چو اَمَلیت ونیز قضیت است — دگر تصور دینار بودہ است ضرور
دگر چو لفظ اَناسی ئ از اناسین ست — کہ جمع گشت زایشان بجلوہ گاہ حضور
روایت ست کہ اَمَلیت ہم ستقلال — شود بصورت اَمْلَت در لغت مزبور
ہم آورند زباوزعین وسین وزثا — ثعالی ست وثعالب از انجہت ماثور
ضفادی ست وضفادع چو سادس وسادس — مثال ثانی وثالث بقول اہل شعور
شنو کہ واوزیاوزالف زہمزہ ہم ست — چو مؤقن وچو صُوَیرب چو اُومن انا ظہور
رسیدہ ایم زواو آنچنانکہ قُم از قوہ — شنیدہ ایم ہمش از زنون وسازمش محصور
چو شنبا بود وغبر وچو صُمّ بکُمّ — پی نظیر لزومش بگفتگو میسور
ولی برسم خط آنرا نوشتہ اند بحال — بہر کجا شدہ ساکن بقبل یای زبور

ال بطور یعنی لفظ ال کہ صلش
ال بودہ است ۱۲
الیست از ذالت من الاعلال
مراد وی اعلاء واین مثال دو
تضعیف ست ۱۲
قضیت اصلہ قضضت ۸۳ تضعیف از
عجمی ناخن بریدن واین مثال
سہ حرف تضعیف ست ۱۲
دینار اصلہ دنّار یا بدل از
نون مکرر ست واین ہم مثال
تضعیف دو حرف اخیر
روایت ست کہ اَمَلیت بدلالت
بین تضعیف یعنی یای اَمَلیت بدل از
لام باشد ۱۲
ثعالب
جمع ثعلب یعنی روباہ ۱۲
ضفادع جمع ضفدع
ضفادی
سادس وسادس
صُوَیرب
تصغیر صارب ۱۲
شنبا
تصغیر اشنب یعنی سپید ۱۲
صُمّ بکُمّ
تصغیر اصم واکم ۱۲
زنون
جمع زنین یعنی ناخن ۱۲

چو عبدری و دگر همچو هندو ابلی — بحکم شاذ بود یاد گیر سرتاسر
که شد ز مرد و هم از ری ز لفظ بادیه نیز — ز عبد قیس و هم از عبد شمس در پیکر
ز عبد دار و هم از هند و اینهمه باشد — خلاف قاعده و از سر قیاس انگر
بکن قیاس که از اسم شی همیسازند — برای صاحب آن مثل فاعل اکثر
برای عامل و هم صاحبش چو فعّال — مثال مفعله از مکان وی مخبر
چنانکه لابن و لبّان آمده است از لبن — چنانکه ماسده بهر اسد شده است مقر
سپاس حق که رسید این قصیده نیز بختم — بکاوش جگر و غور و فکر شام و سحر
بنظم بعض مسائل دگر هوس دارم — چو مهلتی بحصول آید از قضا و قدر

قصیده رابع

نهاده سر بسر آستان رب غفور — گرفته ام سر نظم مطالب منثور
ورای آنکه باقسام اسم و فعل تمام — بیان نسخه مرآت صرف شد مسطور
دگر هر آنچه رسد در کلام اهل عرب — بیان همیکنم ابدال و حذف را دستور
بود چهارده از حرفهای ابدال — که بنود از پی ادغام در سخن منظور
چو همزه و الف و جیم و یای تحتانی — چو زای معجمه و نون و واو و تای تنور
چو دال مهمله و صاد و طای مهملتین — چو لام و میم و چو هاشد چهارده مشهور

طای اصل قرآن
حسنت ای طاول ایران
پل کشنده ۱۲

زینبت و اُخت چو بنتی و نیز اُختی
زیونس ست و ز اُخش چو ابن و اخ بہتر

بہ نسبت از پی کلتا کہ اصل آن کلوی ست
بصورت کلوی رسیدہ است مگر

چو کلتوی و چو کلتی و نیز کلتا وی
بقول یونس مذکور میشود مظہر

بدانکہ یائی نسبت گہی شود لاحق
بلفظ جمع مکسر و لے ببعض صور

برای آن نبود واحد موافق و یا
شود بنام گروہی و غیر آن اشہر

محاسنی ازان کو مدائنی ہم
چنانکہ آمدہ انصاری سخن پرور

وگر چنین نبود رو بواحدش سازند
قیاس لفظ مساجد بمسجدی بر

گہی شود بمرکب بلحوق آن لیکن
بحالت علمیت نہ حالت آخر

مگر ز غیر اضافی بحذف جزو دوم
بوقت حاجت نسبت ضرورتست و وطر

پس از نابط شرا تا بطی گو
ز بعلبک چو بعلی آمدہ است نظر

وزان کہ ہست اضافی چو کنیت باشد
بحذف جزو نخستینش آمدہ است خبر

ہم آمدہ است چو مدلول جزو ثانی آن
بود مراد میان اضافت و اظہر

چنانکہ از پے عبدالرسول و ابن زبیر
رسولی ست و زبیری انچنان خوشتر

وگر نہ بی شک و بی شبہہ امری دار
برای جزو دوم وقت نسبت ست ضرر

چو مروزی و چو رازی و صورت بدی
چو عقیلی و دگر عقیلی اے سرور

---

۵۱ کلوی و چو کلتی الخ یعنی نزد یونس در کلتا دو لغت است بواو و زیادت الف قبل واو چنانکہ در جلی ۱۲ و این نام شہر نیست کہ یائی نسبت در آن لازم باشد و چنین رسوم ۱۲

۵۲ انصاری بتشدید یاست و چنین رسوم ۱۲

۵۳ یائی نسبت ۱۲

۵۴ یعنی ہمزہ آمدہ است الخ

۵۵ یعنی معلوم ۱۲

۵۶ یا بادرسے یا بابت ۱۲

وگرنہ مثل کسا و مثال عِلبا ۱ — زقلب اوست لبو او ازسر جوا زخبر
بدل بہمزہ شود یا زمثل حَولایا — ہم از سقایہ و مانند شای سخن پرور
زلفظ رایت و رامی ست باقی و کاہی — بدل بہمزہ و واوش کنند ای داور
نظیر و ظبیۃ و ہم عزو غزوہ و شلش — تغیری بجز از حذف تا نشد درخور
بدل بواو شود یا و فتحہ یا بدعین — در انچہ تاست شد از قول یونس این مخبر
میان اسم دو حرفی بود محذوف ست — گہی موجود و مثالش زمن شنو یکسر
اَخ شود اَخوی چنانکہ از شیۃ — ہمیشود دشوی شوی بدان وکن باور
ست کہ ہای اخیرش بحذف آمدہ بود — دگر شود ستہی بقول اہل ہنر
گہ امتناع بود چون عدے از عدہ — سہی از سہ ای نیک مرد نیک سیر
گہی جواز بود کوسمے و قوسمے — پی قم دہنت باد پر از قند و شکر
شد از دَمَ دَموی دمی آمد نیز — حری آید و حرمے از حرا جدر
زابن و ابنۃ آید یکے چو ابنے — بصورت بنوی ہمیشود آخر
زاسم و ان سموی چنانکہ اسمے — زابنم کسنجن ابنی ست انور
وزو بود بنوی بسان ابنے — بقطع میم شود گر باصل خود منجر
زاخش اہل سکون وقت و محذوف ست — باصل ہر چہ بود ساکن از سر جوہر

---

۱ بجای علبا شاید علبی باشد کہ نام شتر است
۲ یعنی بجای ہمزہ واو آید
۳ یعنی بجای ہمزہ یا آید
۴ یعنی اصل عزو غزوۃ و شلش عزی و غزیۃ و شلی بود
۵ یعنی اصل ظبیۃ و ہم ظبی و ہم
۶ یعنی اصل اخ اخو بود
۷ یعنی اصل شیۃ شوی بود
۸ یعنی اصل ست سہ بود
۹ یعنی اصل سہ سہو بود
۱۰ یعنی اصل دم دمو بود
۱۱ یعنی اصل حر حری بود
۱۲ یعنی اصل ابن بنو بود
۱۳ یعنی اصل اسم سمو بود
۱۴ یعنی اصل ابنم بنو بود
۱۵ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۱۶ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۱۷ یعنی اصل اسم سمو بود
۱۸ یعنی اصل ابنم بنو بود
۱۹ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۲۰ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۲۱ یعنی اصل اسم سمو بود
۲۲ یعنی اصل ابنم بنو بود
۲۳ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۲۴ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۲۵ یعنی اصل اسم سمو بود
۲۶ یعنی اصل ابنم بنو بود
۲۷ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۲۸ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۲۹ یعنی اصل اسم سمو بود
۳۰ یعنی اصل ابنم بنو بود
۳۱ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۳۲ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۳۳ یعنی اصل اسم سمو بود
۳۴ یعنی اصل ابنم بنو بود
۳۵ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود
۳۶ یعنی اصل ابنۃ بنوۃ بود

ولی بقول سبر۵۱ دو بود عدد وی — بواو از پے لفظ عدوۃ مخبر

فعیلۃ۵۲ زمضاعف بری زیا گردد — امیۃ۵۳ امیوی شود بلفظ اندر

کنند فتح میان سہ حرفی از کسر ست — نمر شود نمری بفتح میم اجدر

ہم۵۴ آنچنان شقری بود ولی ابل — بکسرہ نیز روا باشد و مدان منکر

تو یا ہی آخر ثالث ز بعد یا یا کسر — بدل بواو کن و بعد فتحہ ای سرور

بصورت عموی۵۵ و بصورت حیوی۵۶ — بصورت طوی۵۷ ہم آنچنان بہتر

چو رابع ست فگن یا بکن چنانکہ گذشت۵۸ — چو قاضوی و چو قاضی ای بلند اختر

چو خامس آید و سادس فگن ز روی وجوب — چو مشتری ز انگونہ آمدہ ست انور

ہمیشود محوی۵۹ دگر یحیی — بحذف خامس اصل محی از پیکر

الف چو ثالث لفظ ست واو میگردد — چنانکہ شد قنوی۶۰ بے مثال از ہر

چو رابع ست فتد یا بدل بواو شود — گہی فزودہ شود و ورا الف بر سر

چو اغشوی۶۱ و دگر ارطوی و ارطاوی — چو حلبوی۶۲ چو حلی و مثل آن دیگر

چہ خامس و دہ بگیرش کن از حباری — بکن ہم از حمری۶۳ بہر دو حال بدر

اگر بصورت قرا از ہمزہ ممدود — بود اصل۶۴ بیان از مقولہ اکثر

دگر بصورت حمرا۶۵ بین پی تانیث — بواو و ان بدلش از سر وجوب اشہر

---

۵۱ بر د نام قوی است و انہا واد فعول را حذف میکنند و حذف و لفظ نشوزہ و تشاوزی نگاہ ۱۲

۵۲ جلدی و جمالی و جلالی از جدی جمالی و جلالی ۱۲

۵۳ امیتہ امیوی شود بحذف یک یا و قلت دوم بواو ۱۲

۵۴ شقری بواو از شقر یعنی سرخ و شقریہ بسر قاف کہ بمعنی متقایق نمی نشود شقری بفتح قاف شود بکسر قاف و یا بکون جایز ۱۲

۵۵ عموی بواو و کون ما قبل و فتح میم ۱۲

۵۶ حیوی بواو و کون ما قبل و فتح حا ۱۲

۵۷ طوی بواو و کون ما قبل و فتح طا ۱۲

۵۸ چو رابع ست فگن یا بکن چنانکہ گذشت — چو قاضوی و چو قاضی ای بلند اختر

۵۹ محوی بواو و کون ما قبل و فتح حا ۱۲

۶۰ قنوی بواو و کون ما قبل و فتح قاف ۱۲

۶۱ اغشوی بواو و کون ما قبل و فتح شین ۱۲

۶۲ حلبوی بواو و کون ما قبل و فتح با ۱۲

۶۳ حمری بواو و کون ما قبل و فتح میم ۱۲

۶۴ اصل بیان از مقولہ اکثر — بود اصل بیان از مقولہ اکثر

۶۵ حمرا بین پی تانیث — بواو و ان بدلش از سر وجوب اشہر

شود ز تثنیہ و ز جمع زید زیدے ۔۔۔ ز شبہ وی عشری ہمیرسد بنظر

نہ زانکہ شد علم و مثل قنسرین[۱] ۔۔۔ شد از سر حرکت معرب ای ستودہ سیر

چو بعد اکثر حرفین باشد از سابق ۔۔۔ بلفظ یای مشدد شود ز لفظ بدر

چنانکہ صورت کرسی و شافعی ہست ۔۔۔ چنانکہ شکل نجاتی آمدہ است انور

ہم آمدہ است از انگونہ لفظ مرمی[۲] ۔۔۔ ہم آمدہ است رد امر موی ای داور

بصورت ضربی[۳] بحالت نسبت ۔۔۔ ز واو رابع ما بعد ضمہ ہم بگذر

فتد ز یای بتشدید یاے مکسورہ ۔۔۔ چو قبل حرف اخیر صحیح یافت مقر

چنانکہ آمدہ سیدی و شد مہیمی[۴] ۔۔۔ پے مہیم و آن اسم فاعل ست شہیر

نہ غیر آن کہ بہ نسبت شود مہیمی ۔۔۔ مہیم ز مفہوم بود مصغر اگر

بقبل میم دران یای ساکن افزایند ۔۔۔ کہ گردد از پے تخفیف زان پدید اثر

ہم از فعیل و فعیل و فعیلہ[۵] ناقص ۔۔۔ گذر ز یای نخستین و واو کن آخر

بصورت قصوی بکن قضیے را ۔۔۔ کہ گشتہ است ز اسم قبیلہ مستخبر

بصورت غنوی غنیہ نیز غنی ست ۔۔۔ تحیہ[۶] تحوی رسد بہ پیش نظر

فعیلہ چو بود یا فعولہ باشد ۔۔۔ نہ اجوف و نہ مضاعف تو یا و واو در

حنیفہ حنفی بیارد و آرد ۔۔۔ شنوہ[۷] شنئی بدان و کن باور

---

۱ در تفسیر سن کہ نام مکانست

۲ ہم آمدہ است رد امر موی یعنی ہمزہ اول ساقط شد

۳ در ضربی ضرب نام مکانست

۴ مہیمی منسوب بہ مہیم

۵ فعیل و فعیلہ ناقص یعنی یاے آخر ساقط شد

۶ تحیہ تحوی یعنی یاے آخر ساقط شد

۷ شنوہ شنئی یعنی ہمزہ ساقط شد

که عامل است مشابه بفعل وقت عمل — مصغّر آمده غیر مشابه ای سرور

ز اسمهای اشارات و نیز موصولات — گهی رسیده مصغّر بقول اهل هنر

بدین نمط که با خر الف زیاده کنند — بقبل آخرش از بهر یاد هند گذر

چنانکه آمده ذیّا و بعد ازان تیّا — نظر بجانب ذیّان و نیز تیّان بر

ز الّذین بگو لفظ الّذیّون است — رسیده است ز اللاّتی اللتیّات اثر

برای تثنیهٔ اوّل الّذیّان ست — بود به تثنیه ثانی اللتیّان کمر

بمفرد از پی اوّل تو الّذیّا گو — کشیده است ز ثانی چو اللتیّا سر

هم آمده است اُولیّا جمله جمع بکن — بدامن تو فرو ریختیم گنج دُرَر

عُشَیشیَة بود و هم اُغَیلِمَة پس ازان — اُصَیبَة چو اُنَیسان بحکم شاذ اشهر

بیان نسبت

ز نسبت آمده یای مشدد آخر لفظ — کند تعلق چیزی بمعنیش از بهر

بصورت عربی باسم می آید — بفعل و حرف نیاید سلم نیند اگر

پی مبالغه هم آید احمری دار — هم از زیادت تا بهر مصدریّه بر

فتد بحالت نسبت چو تای تانیث ست — ز شکل کوفه چو کوفی آمده است اکثر

ز لفظ تثنیه و جمع سالم و شبهش — دو زایدش رود این گفته اند اهل هنر

۵ الاتی را در کتب لغت اوضح ذکر الّتی یاتی و تصغیرش کنند اللتیا شود و تصغیر ش کنند اللتیا شود بعده با الف ونون جمع کنند و یک الف حذف کرده اللتیات گویند ۱۲ ۵ اولیا را تصغیر اولا بهمزه ثابت ۱۲ ۵ اولاء بهمزه ثابت ۱۲ ۵ اغیلمة تصغیر غلمة بحکم علحده است ۱۲ ۵ عشیشیة تصغیر عشیة بمعنی دو پهر گهری روز باقیمانده ۱۲ ۵ اصیبة تصغیر صبیة جمع صبی ۱۲ ۵ انیسان تصغیر انسان ۱۲ ۵ تصغیر جمع مکسر جمع صحیح ۱۲ ۵ تصغیر جمع مکسر جمع صحیح ۱۲ ۵ تصغیر جمع مکسر جمع صحیح

بواو بود عطائی و وزان عطی شد — زعود واو وز قلبش بیا بکن باور

اُخَیّ ست ز اَخَوی و باشد از عیسیٰ — بمنصرف پس تغییر وزن مستجر

اُخَیّی ست بفتح اخیر اُخَیّ تحکم — بقول آنکہ بہ بو عمر گشتہ نامم آور

اُخَیَوی ست و اُخَیوِی بقول بعض عرب — اُخَیوِی ست و اُخَیوِی بقول بعض دگر

نیامدہ است مصغر ز لفظ جمع کثیر — ولی بجای وی آید ز مفردش اکثر

ببین کہ مفرد مستعمل ست یا متروک — بہر دو حال ز تصغیر آن مساز حذر

غُلَیمون رسیدہ است و ہم دُوَیرات — ز لفظ مفرد غِلمان ہمچنان زدود بر

ہمان نمط ز عبارِید شد عُبَیدِیدون — اگرچہ نامدہ عَبید و مفردش زخبر

ز جمع قلت مفرد شدہ است ہم عوضش — غُلَیمہ رسد از غِلمۃ چنان بنظر

ز اسم عامل و از اکثری ز مبنیات — ز غیر و حسب و مع ست و ز فعل و حرف انکر

ز اسم عامل اگر پرسی الغیر یدان — چو اسم فعل و چو تفضیل و صورت مصدر

چو اسم فاعل و مفعول و چون مبالغہ نیز — ز قسم جملہ صفات مثبتہ بنگر

ولی بانیمہ آنجا کہ عاری از عمل اند — جواز از پے تصغیر باشد ای داور

بشکل ضاربِ زید چو ضاربِ ست مضاف — رسد ضُوَیرِبِ زید مصغر بہتر

غلط شناس چو انا ضُوَیرِبُ زیدا — بکن دران سر تصغیر ضاربِ باور

وعید ست و بنے بنیۃ و بنید — مصغر عدۃ و ابن و بنت و ید یکسر

مؤنثی کہ ثلاثی ست یا ثلاثی ماند — پس از عمل شدہ تای مقدرش مظہر

ہنیدۃ بود اول عنیقۃ ثانے — کہ از عناق بحذف الف رسد بنظر

ورا ن زیادت تا کردہ شد پس از تصغیر — چنانکہ از پے وصف مؤنث ست اندر

چراکہ حالت تصغیر اسم جامد را — شود ز معنے وصفیت آشکار از

ز رفع علت ابدال ہمچو در تکسیر — بعود حرف کہ در اصل بود ہست خبر

بہ بین مصغر میزان بود مؤزین — کہ مکسر ست موازین ای ستودہ سیر

بیاز عید شد اعیاد و ہم عیید کہ گشت — ز التباس بتصغیر و جمع عود خدر

بدل بوا و شود ہمچو یای ضیراب — بخو ضارب الف اوده ست ثانی اگر

چو ثالث ست الف در میان لفظ چو واو — بحرف یا بدلش ساز ای بلند اختر

محمر ز حمار دے ای از دو — اسید ست ز اسود اسیود کمتر

دو یا بآخر اگر بعد یای تصغیر ست — سقوط بہر اخیر ست منسیاً در خور

معیۃ مصغر شد از معاویۃ — کہ از دو زائدش افتاد الف پس بنگر

کہ واو یا شد و یا شد بخبس خود مدغم — نمود یای اخیر از میان لفظ سفر

بوجہ تا کہ بآخر برای تانیث ست — بفتح یای مشدد معیۃ گشت سمر

---

۵۱ عدۃ ۱۲ منہ

۵۲ ابن ۱۲ منہ

۵۳ بنت ۱۲ منہ

۵۴ ید ۱۲ منہ

۵۵ مؤنثی کہ ثلاثی ست یا ثلاثی ماند ۱۲

۵۶ از تصغیر ثلاثی الخ یعنی پیش تصغیر ثلاثی ما شده شود ۱۲ بعد تای مقدرش یاز ایده ۱۲

۵۷ چراکہ حالت تصغیر الخ یعنی از تصغیر مصغر دو صورت حاصل میشود یکی آنکہ بسبب ازالہ وصف مشتق ۱۲

۵۸ بعود حرف الخ یعنی بسبب ازالہ علت ابدال ۱۲

۵۹ عید اصله ۱۲

۶۰ ضیراب ۱۲

۶۱ ست تصغیر آن ضیرب ۱۲

زقرنفصاء و زحمراء ابین بقصر و بمد — نظر بجانب احمال و سوی سکران بر
قرنفصاء و حمیراء و هم اجیمال — هم آمده است سکیران بدان و کن یاور
فتد الف که بقصر آید از پی تانیث — ز غیر رابع لفظ العزیز نیک گهر
چنانکه اصل حویلی است حولایا — چنانکه بهر حجبی حجیب ست سمر
برای لفظ حنبطی حنیبط ست و حبیط — ز اول افتد الف نون زائد از آخر
الف بلفظ دوم یاشود پس حذفش — بسان یاست ز قاصٍ بقول اهل هنر
پس این شد از سر اعلال و اول از اسقاط — چنانکه شد بجحبی و مثل آن مخبر
چو منسیاً الف افتاد ز آخر اول — بهر سه حال شد اعراب سوی طاهر منجر
اُعَیْل ست و اُعَیْلی دو صورت از اعلی — بحذف یا و باثباتش ای هنر پرور
بحال نصب بفتح ست و وجه اثبات — جواز حذف و سکونش برفع باشد و جر
مُرَیَّة شده تصغیر لفظ امرأة — که حذف همزه و صلی شده است لازم تر
گهی ز لفظ ثلاثی زواید اندازند — پس از تصرف و مصروف هم صریف آور
شده ز اضافت ترخیم نام این تصغیر — بیاد گیر و مکن در ضمیر خود مضمر
که نرخم کردن چیزیست از لغت ترخیم — و در اصطلاح پی حذف حرف مستشهر
پی اعادهٔ حرفی که حذف گردیده است — میان لفظ ثنائی ضرورت است و طر

۱۲ حرف از تصغیر و مصغر و بیفتد تغیر
۱۲ سکران نام دو موضع بیشتر زن
۱۲ حبیط و حبنطی و حجبی و حجیب و قفیز
۱۲ حبیط و حبنطی و حجبی و حجیب و قفیز
۱۲ شده از اضافت ترخیم نام این تصغیر
۱۲ همزه از اول اسم مصغر بیفتد
۱۲ لفظ ثنائی بحذف حرف دوم گردد
۱۲ مانده باشد

ز جمع نیز کہ باشد بصورت اجمال — شدہ است وزن فعیلان پیش چشم از ہر

ہم از برای خماسی بود فعیلل — بخوان مسفیر جل دین ز خفش ست خبر

بفا و عین بود ضم و فتح چون دگران — بلام اول و ثانیش کسرہ دان در خور

پس از دو زائد لفظ ثلاثی ار نبود — بجای حرف چہارم دران زندہ گذر

بیفگنند یکے را کہ غیر مدہ بود — بدل بیابنمایند مدہ است اگر

مطیلق آمدہ از منطلق کہ نون فتاد — نہ میم کان ز برای علامت ست بسر

بہ بین عیان کہ دلیل ست بر مسمی میم — دلالت از دو بین بر عوارضش بنگر

بخوان قلنسوۃ ہم بدان قلیسیۃ — کہ از قلنسوۃ ہر دو راست یک جوہر

بحذف واو شد اول بحذف نون ثانی — ز قلب واو بیا در دوم نماند مفر

بوجہ مدہ ز سلطان شود سلیطین — کہ بود چارم و یا گشت و کسر فتح زبر

رواست ہم عوض نون بیا مطیلق — بیاد گیر کہ یابی بملک علم ظفر

سہ زائد ار بود ش غیر عمدہ حذف شود — نہ مدہ کہ شد و یا شود بلفظ اندر

چنانکہ ہست حر عجیم بہر احر نحام — مقیعس پی مقعنسس بصرف اشہر

بغیر مدہ مذکورہ کان ہمان گردد — زیادتی بر باعی مدار در پیکر

بعثیر ز مبعثر بدان و ہم بشنو — کہ ماند مدہ زائد بجا بچند صور

---

۵ بین عیان الخ یعنی میم مطلق دلالت بر مسمی میکند و نون بر عوارض مسمی پس علامت باشد زیرا کہ علامت آنست کہ دلالت بر مسمی فاعلیت و مفعولیت کند و اول کلمہ بود ہر دو را ۱۲ یک جوہر ہر دو زائد برابر اند ۱۲ بود مدہ الخ یعنی مدہ کہ چہارم بود مبدل بیا گشت و فتحہ ماقبلش کسرہ شود بر وزن سلیطین و مشبہ بہ آن از سلطان ۱۲ نہ مدہ کہ شد الخ یعنی مدہ کہ بدل از چہارم شد ۱۲ بنگر کہ مدہ را از چہارم بیا بدل کردہ چون در عمادت ۱۲ تعقیس جمع کردن حرف چہارم را کسرہ دادن و الف دوم را ساکن کردن ۱۲ بغیر مدہ مذکورہ الخ یعنی مصدر مزید فیہ کہ باعی باشد ۱۲ زیادتی بر باعی الخ یعنی زیادتی کہ در باعی مجرد باشد ۱۲ بعثیر از ابعثر بحذف الف و نقل حرکت ہمزہ بما قبل

اُفَیْسٌ ست ز اُفَیْسٌ بجمع فاس چنان — کہ مُعَیْشٌ ز مُعَیْشٌ ملت ست چند بتر

طُفَیْلٌ ہست ز طِفْلٌ از پی حقارت او — بُنَیٌّ ست ز ابن از پی ترحّم اگر

دُوَیْہَۃٌ تبکلّم ز دابّۃ ست بحالتی — کہ تعظیم را بود در خور بجالتی ست کہ تعظیم را بود در خور

چو معتبر پے تصغیر وزن حرفی نیست — تصوّرست ز صورے باعتبار صور

حروف وہم حرکات وسکون برابر گیر — ولیک فرق باصلے وزایدش منگر

بہ پنج وزن ز معرب پی سہ حرفی زان — بضم اول وفتح دوم فُعَیل آور

تو حرف زائد تانیث وجمع وتثنیہ نیز — شناس نقطہ گر وزشمار آن بگذر

رُجَیل ونیز ہُنَیدات وہم رُحَیلات — طُلَیحہ ست وصُبَیلے لُعَیلَک دگر

مُمَیتہ عشرست ودگر عُبَید اللہ — بُصَیری ست ورُئَیدون ہمچنان بہتر

ثلاثی کہ مزید ست زان فُعَیل وان — ہم از رباعی وہم از خماسی ست اجدر

مُضَیرب ست وجُعَیفر سُفَیرج ست چنین — نہ آنکہ رابع وی مدّہ باشد ای سرور

پس آنچنان چو مُضَیرب وچون وُطَیفِس — بسوی وزن فُعَیلِل میشود منجر

زخندریس خُدَیریس شد چونون افتاد — کہ جای رابع آن یای مدّہ یافت مقر

نرفت سین اخیر ارچہ زائدست چونون — کہ مہر مدہ ہم آنگاہ میرسید ضرر

زغیر متصرفی کامدران چو سکران ست — زیادت الف ونون پدید کردہ اثر

---

۵۱ تصغیر کردن اسم است بر وجہ مخصوص کہ در آخر او یا ساکن باشد و ما قبل او مفتوح و بعد او حرفی باشد یا دو حرف یا سہ حرف یا چہار حرف یا پنج حرف

۵۲ تصغیر بر سہ نوع است تحقیر و تقلیل و تلطیف یا ترحم

۵۳ مصغر بر پنج وزن است فُعَیل و فُعَیعِل و فُعَیعِیل و فُعَیعِلَۃ و فُعَیعِیلَۃ

۵۴ مصغر بر سہ وزن است فُعَیل و فُعَیعِل و فُعَیعِیل

۵۵ و در یطیس از قطامی ۱۲

۵۶ سکران و احمال تصغیر سکران و احمال ۱۲

ز ہند آمدہ ہندات وارضہ شد ارضات — ز ظلمۃ آمدہ ظلمات را پدید اثر

نہ از مشابہ فعلی مؤنث فعلان — نہ از مماثل فعلاء افعل ست خبر

ہم از مذکر اگر وصف غیر فاعل راست — وز جمع مکسر نیافتہ است اثر

ز صافنِ آمدہ چون صافیات در گفتار — سر اوقات برای سر ادق ست انور

بجمع افتد اگر ہست تا پے تانیث — بہمزہ و الف ایماز حکم تثنیہ بر

بفتح عین شود مثل تمرۃ بشنو — کہ جز بقول ہذیل اجوف ست از ان منکر

بکسرۃ ز پے عین کسر و ہم فتح ست — بعین حجرہ بود فتح و ضمہ ہم اجدر

بعین ہر دو سکون ہم بود بقول تمیم — بعین اجوف و ناقص سکون و فتحہ نگر

ولی صفت بود و ہم مضاعف اہل سکون — ہم آنچنان شدہ فعل کفعلۃ از ہبر

رسد بمعنی جمع انچہ تا شود ملحق — باخرش چو کماۃ ای عزیز نام آور

ز حذف تا و ہم از حذف یای آخر نیز — چو تمر و روم و چو معدِ رسد بلفظ اندر

صحابۃ و عبد و رجلۃ ست و مشیوخا — عبید و رقبۃ و جاہل خدم بدان دگر

توام و ہم ظرب و ہم کرب گر قصباء — بحکم جمع بود جملہ ساز مستحضر

بیان تصغیر

دلیل قلت و تحقیر شے بود تصغیر — پے ترحم و تعظیم ہم بود مخبر

---

۵۱ ارضہ بالفتح نام کرمے کہ چوب را خورد ۱۲ ۵۲ بجمع افتد اگر ہست تا پے تانیث صرف کن و اگر گیرہ محدودہ اصلی ست بہمزہ بدل شود و الف اگر جا حرف ثالث دہل او بود ز حاشیہ دو شود و ہمین حکم در ہشت ۱۲ ۵۳ ثمر نام قبیلہ ۱۲ ۵۴ یعنی اجوف و ناقص

۵۵ وز ہمین قبیل اوان فتح عین نام جاریہ ست ۵۶ ظرب بفتح ظاء و کسر آن نام جبلی ست ۵۷ کرب بفتحتین و ہم بالفتح و سکون راء نام جبلی ست ۵۸ قصباء بالفتح نام کرمے کہ در نے باشد ۵۹ فعل بالکسر بمعنی ہیئت مجموع آن ۶۰ صفت دیگر بالکسر معروف ۶۱ مضاعف بمعنی الضعف و مصاب و معتل و مہموز و مثال ۶۲ فعلۃ بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۶۳ کماۃ بالضم نام جبلی ست ۶۴ تمر بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۶۵ روم بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۶۶ معد بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۶۷ عبید بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۶۸ رقبۃ بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۶۹ جاہل بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۷۰ خدم بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۷۱ توام بالضم نام قبیلہ ۱۲ ۷۲ ظرب بالضم نام جبلی ست ۷۳ کرب بالضم نام قبیلہ ۱۲

برای اسم کہ آن اعجمی ست یا منسوب — فعالۃ بود از قول اہل علم و ہنر
فراز نتہ پے فرزین بود عشاریہ است — ز صورت عشری ست و رسدسہ و زن دگر
افاعلۃ[۱] بود و ہم مفاعلۃ باشد — فواعلۃ بود آنگونہ ای بلند اختر
گہی ست جمع نہ بر لفظ واحد ای دانا — چنان ز امرۃ شد نساء مستشہر
دگر بدانکہ گہی جمع نیز جمع شود — اکالب[۲] ست و بیوتات[۳] ہمچنان بنظر

جمع قلت

کنون بشرح در آریم جمع قلت را — کہ ذکر اوست مصدر بصورت اخضر
بواو و نون پے لفظے بغیر تا کہ بود — علم بصورت زیدون بہر دانشور[۴]
و یا صفت صفت ضاربون در گفتار — نہ مشترک چو جریح و صبور در جوہر
نہ آنکہ صورت فعلان[۵] مذکر فعلی ست — نہ فعل[۶] آنکہ بہ فعلاء جفت شد ز خبر
دران بواو و نما قلب ہمزۃ تانیث — ہم آن الف کہ بود بہر قصر ساز بدر
سنون از سنۃ[۷] آمد بثون از ثبۃ[۸] — قلون از قلۃ[۹] و ہم قلون ای سرور
ز اہل آمدہ اہلون لیک اینہمہ را — بدان خلاف قیاس و ز فکر آن مگذر
بدانکہ با الف و تا شود ز روی قیاس — از ان علم کہ برای مونث ست اشہر
وز انچہ اسم بود یا صفت ولی حرفے — پی علامت تانیث وارد ای داور

[۱] افاعلۃ چون شاعرۃ
[۲] جمع اکلب و قیاسی است از افعال
[۳] جمع بیت و بیوتات جمع بیوتہ
[۴] دانشور مراد از فکر رسا
[۵] فعلان با فتح عین و سکون لام
[۶] فعل با سکون عین و فتح لام
[۷] سنۃ بمعنی سال اصل سنوۃ و از خلاف قیاس افتاد و جمع سنون بالکسر
[۸] ثبۃ بالضم گروہ
[۹] قلۃ دو چوب یکی خرد و دیگری دراز کہ کودکان بآن بازی میکنند اصل قلوۃ و از خلاف قیاس افتاد و جمع قلون بالضم و الکسر

ہم از شمال[1] و قریثا[2] و از جباری[3] نیز
ہم از حمولہ[4] و ہم از خرابیۃ[5] اسماً
فواعل ست ز فاعل کہ ہم باصفت ست
ضوارب ست ز ضارب حوائض از حائض
ز فاعلات رشد اسماً بہ بین کہ آمدہ است
دگر ز فاعلۃ گو کہ جمع جاریۃ[6]
افاعل ست ز مانند اجدل[7] و اصبع[8]
کہ آمدہ است ز اقلیم و نیز از اقوال
بجمع صورت[9] تمثال بر تفاعیل آر
ز مثل مجمرۃ[10] و مسجد و ز مطفل[11] نیز
کہ آمدہ است ز مبعاد و نیز ملعون[12]
برای صورت سلطان بگو فعالین ست
فعالیٰ پی جمع رباعی ست مدام
ہمان رسد ز خماسی بحذف آخر آن
قیاس جمع چو قرطاس بر فعالیل ست

ہم از حرائض[13] و ہم از رسالہ بین انور
ز حجرہ صرہ[14] ذنوب[15] و فیل[16] ہم اشہر
پی مؤنث و یا غیر عاقل ای سرور
صوافن ست ز صافن ز من شنو دیگر
ز نافقا[17] تو افق بچشم اہل بصر
جواری ست ز غیر ش ہم آمدہ است نظر
ز رہنط[18] شاذ افاعیل را شنو یکسر
ز باطل و ز حدیث و عروض شاذ نگر
مثال تجربۃ[19] و تنصب[20] از تفاعل بر
مفاعل ست و مفاعیل را کنم از بر
بشاذ آمدہ از مضوء سر و ہم از منکر[21]
فعالن ست ز مثل بلغن[22] ای داور
جداول ست ز جدول[23] جعافر از جعفر[24]
چنانکہ گشت سفارج سفرجل[25] ابتر
ہمان ز ملحقش اما ز غیر آن اعسر[26]

[1] شمال بالکسر معنی وجہ جمع شمائل ۱۲
[2] قریثا بالضم و بالقصر قاف و کسر رای مہملہ و یای مثناۃ تحتانی مشدد و بعد الف ثاء مثلثہ ۱۲
[3] جباری بالضم نام جانور ۱۲ و بزرگ گشتم ۱۲
[4] حمولہ بالفتح بار کش و کجاوہ بار کش ۱۲
[5] خرابیۃ بالفتح خانہ ۱۲
[6] جاریۃ بالفتح کنیز ۱۲
[7] اجدل بالفتح شکرہ ۱۲
[8] اصبع بالفتح انگشت ۱۲
[9] صورت بالفتح معنی ۱۲
[10] مجمرۃ بالفتح آتش دان ۱۲
[11] مطفل بالفتح بچہ ۱۲
[12] ملعون بالفتح مردود ۱۲
[13] حرائض بالفتح جمع ۱۲
[14] صرہ بالفتح توبرہ ۱۲
[15] ذنوب بالفتح دلو ۱۲
[16] فیل بالفتح ۱۲
[17] نافقا بالفتح ۱۲
[18] رہنط بالفتح ۱۲
[19] تجربۃ بالفتح ۱۲
[20] تنصب بالفتح ۱۲
[21] منکر بالفتح ۱۲
[22] بلغن بالفتح ۱۲
[23] جدول بالفتح ۱۲
[24] جعفر بالفتح ۱۲
[25] سفرجل بالفتح ۱۲
[26] اعسر بالفتح ۱۲

رسیدہ است زفعلان مذکر فعلے
بہ بین بجمع زسکران کشد سکاری سر

زوجع وطاہر وازایم وزمہری
ہم از یتیم وزغدر اوہ مثل آن اکثر

بضم فا زفعیل بمعنی مفعول
ہم آمدہ است زفعلان کہ درگذشت ازبر

اسیر شکل اساری شود شود غضبان
زجمع شکل غضا بے بگفت گو اندر

فعالی ست زفعلا بفتح وکسر اسما
ولی رسیدہ زفعلا مطلقاً بنظر

دعاوی ست وزفاری زہر دو شکل نخست
صحاری ست وغدار ی زثانی ای داور

ہم آمدہ است زفعلی مونث فعلان
کہ ضمہ بر سر آن ہر دو است چون افسر

زمہری ست وزسریت وجنطی نیز
زائل ولیلۃ وعشرین ہم بود درخور

ہمان رسیدہ زسعلاۃ واز عدولا ہم
قلنسوت چو قہوبات ہمبران مخبر

بفتح فا وتشدید یا فعالے
بگوز صورت مہری اے نکو منظر

کہ خاص بہر ثلاثی ساکن العین ست
زیادہ یای مشدد باخر ست اگر

ہمان رسیدہ زعلیاء ہم زحولایا
بود زصورت قوباء ہمچنان بہتر

ہم آمدہ است زصحراء نیز از غدراء
ہم از پی ظربان ہم برای انسان بر

فعائل از پے وزن فعیلۃ باشد
صحایف ست وسفاین مثال آن زخبر

رسیدہ است زالفاظ دیگر وز عجوز
ہم از حمامہ وہم از دوابہ در سیکر

---

۱۲ یعنی زن بی مرد ودر دلی زن ۱۲ منہ مہری شتر ماده یا کنیز ۱۲ منہ غدار اوزن باکنیز ۱۲ منہ عنطنطی گاوماده وقہوبات گاوہای نر ۱۲

فعالی بالضم جمع فعیل بمعنی مفعول وجمع فعلان نذکر وعجای ۱۲ فعلی بالفتح جمع ۱۲ وعجای جمع وعجوی بالکسر ۱۲ زعاری جمع عجوز ۱۲ صحاری جمع صحراء ۱۲ سرت بالضم قشر میوہ ۱۲ سلیتہ زنی کہ برای وی زنا نباشد ۱۲ جلع وجلعین از نعوت شتر ۱۲ عشرین نام سورتی ۱۲ عشاری ۱۲ سعلاۃ بالکسر غول ۱۲ عدولا بفتح اول وضم دوم نام قریہ ۱۲ قلنسوت بفتحتین وضم سین معلم یعنی تاج جمع قلانسی ۱۲ قہوبات بفتح اول وضم دوم یکان کوہ شاخ دارد جمع قہابے ۱۲ علیاء بکسر عین معلم یعنی بی کران جمع علالی ۱۲ حولایا زمین ہموار ۱۲ عجوز پیر زن ۱۲ سیکر ۱۲

زیبن ذیب[۱] و حمل همچو حاجر[۲] و جوزقاق[۳] — رسیده است و بوصف از شجاع کن باور

بکسر آمده فعلان پی شجاع و بود — زاسم[۵] بر ضرد و تاج و عود هم اکثر

زضعف[۶] و ضیف[۷] و حرب[۸] هست و از قعود[۹] و غزال[۱۰] — هم از صوار[۱۱] و ظلیم[۱۲] و چو حائط[۱۳] بنظر

وزان صفت که بود بر فعیل همچو کریم — کزان بصورت کریمان شده است مستشهر

بفتح فاشده فعلی ازان فعیل که هست — برای معنی مفعول چون قتیل احدر

زشل هالک و سکران و احمق و میت — رسیده است و زلفظ مریض هم بنگر

بکسر فاشده فعلی پی دو لفظ فقط — یکی ازان ظربان[۱۴] و محجل[۱۵] بود دیگر

بضم فا فعلاء ز فاعل و ز فعیل — چو شاعر و چو کریم از نظیر آن از هر

هم از شجاع[۱۶] و حبان[۱۷] هر دو وصف عاقل و نیز — اسیر و سمح[۱۸] دود و دود خلیفه زان یکسر

هم افعلاء بجمع فعیل وصف عقیل — ولی ز ناقص و یا از مضاعف ای سرور

پس اغنیا و احباء از غنی و حبیب — شناس و نیز خیان بین[۱۹] و صدیق آور

بفتح فاست فعالی ز اسم فعلاء — هم از دو اسم چو فعلی بفتح و کسر و زبر

بهین بصورت صحراء ارکان صحاری[۲۰] — همان قیاس بذکری و مثل زفری هم

هم آمده است ز فعلی نه مرت افعل — هم از صفات چو فعلی بغیر زوج سمر

یکی ز صورت جبلی[۲۱] شود جبالی وار — دگر ز صورت حرمی[۲۲] رسد حرامی کر

---

۱ زیب با کسر گرگ جمع ذوبان ۱۲
۲ حاجر جمع حجور ۱۲
۳ جوزقاق با ضم کوچه ۱۲
۴ اسم برتن و عود بر لغو ۱۲
۵ زاسم بر ضرد و تاج و عود هم اکثر — نسخه بدل: زاسم بر ضرد و تاج و عود هم اکثر
۶ زضعف و ضیف و حرب هست و از قعود و غزال — نسخه بدل: زضعف و ضیف و حرب هست و از قعود و غزال
۷ ضیف ۱۲
۸ حرب ۱۲
۹ قعود ۱۲
۱۰ غزال ۱۲
۱۱ صوار ۱۲
۱۲ ظلیم ۱۲
۱۳ حائط ۱۲
۱۴ ظربان ۱۲
۱۵ محجل ۱۲
۱۶ شجاع ۱۲
۱۷ حبان ۱۲
۱۸ سمح ۱۲
۱۹ بین ۱۲
۲۰ صحاری ۱۲
۲۱ جبلی ۱۲
۲۲ حرمی ۱۲

هم آمده است ز اسمی که صورت جمع ست | نه اجوف و نه مضاعف که میشود منکر
ز اسمهای فعیل و وسیع ربع سر جان | چو قدح و حق و حمد بر مه بلقحه سر تاسر
ز قصعة و رقبة و ز ربا عے که بود | چهارمش پی تانیث الف باسم اندر
چنانکه از پی انثی و صورت حبلے | اناث و مثل حبال است بگمان در خور
ز فاعل و فعیل و فعیلة و فعلی | ز فعیل ست و ز افعل ز فاعلة دیگر
به بین تجار و کرام و قطاع و نیز عطاش | میات و نیز حماق و قیام پیش نظر
ز تاجر و ز کریم و قطیعة و عطشے | زمیت ست و ز احمق ز قائمه بهتر
هم از ندکر فعلانة بضم و بفتح | که آمده است چو فعلان بضم و فتح زبر
بگو بشکل عرائے ز مثل عریان | رسیده است ندامم ز نحو ندمان کر
ز غبلة و حسن و از خدر هیجان عشار | هم از جواد و ز بطحا ء در صفت یکسر
بود فعول ز اسمی ز اجوف واوے | چو فلس و فقر و چو حمل و چو بدرة و چو وکر
هم از صفت چو ظریف و چو قاعد و اسما | ز حجرة و ضلع و هم نمر عناق نگر
ز کهل در صفت و هم شنیده شد جز آن | فوق و نیز سوق ست شاذ ای داور
بضم فا شده فعلان پی فعیل و همان | ز فاعل ست و ز افعل بحال ضعف از هر
ز عیف صورت رعفان شده است و چو ن صعبان | ز صاحب آید و حمران ز صورت احمر

ز اسمهای فعیل و وسیع ربع سر جان — بالضم دیگ شنگین ۱۲
ز قصعة و رقبة و ز ربا عے که بود — ۹ رقبه بفتحتین ۱۲ ۱۰ فعلان بخوعطشی ۱۲
ز غبلة و حسن و از خدر هیجان عشار — ۱۲ خذر بفتح اول و کسر دوم ترسان ۱۲ ۱۳ هیجان بالکسر شتر سفید ۱۲ ۱۴ عشراء بالفتح ناقه
ز بطحا ء در صفت یکسر — ۱۵ بطحاء ۱۲
بود فعول ز اسمی ز اجوف واوے — ۱۷ فعول ز اسمی ۱۲
ز حجرة و ضلع و هم نمر عناق نگر — ۱۸ نمر بفتحتین ۱۲
فوق و نیز سوق ست شاذ ای داور — ۲۱ سوق جمع ساق ۱۲

فعل بکسرۂ فا و بفتح عین اسما — زبدرۃ بود و ہم ز فرقۃ اجدر

زتارۃ زعدوز علجۃ آید — رسد ہم از دگران در کلام اہل ہنر

بفتح فا و دوم ہم بضم فا فعلۃ — ز فاعل صفت عاقل ست ستبر

بفتحہ چون حفظ جمع حافظ ست چنان — بضمہ چون قضیہ جمع قاضی ست انور

بوزن ہر دو نیاید ز صورت صافن — کہ از پی صفت غیر عامل ست اگر

بفتح ہر دو وزن ناقص نیاید و آید — زخبث و برز و سید ہم ای سخن پرور

بضم فا پئی ناقص ست خاص و ازان — غوی و ہادی و عریان و ہم عدو نگر

بکسر فا فعلت جمع فعل است اسما — چنانکہ شد غرۃ بر غرو ای سرور

ز قرط و قرد و زجار ہم آمدہ ست چنان — ز علج و ہادر و غیرش بود بشاد خبر

دو وزن جمع یکی فعل و دگر فعال — بضم فا بہ تشدید ین گشتہ سمر

یکی ز فاعلۃ و فاعل دگر بود صفۃ — قیاس جاہلۃ و جاہل ز جہل بر

(یعنی فعل)

ز کاہل آنکہ نباشد صفت میارولے — ز اغزل و نفساء و ز شغل نیز آور

دوم بحال صفت جمع فاعل ست بہ بین — ز جاہل آمدہ جہال در کلام اکثر

(یعنی فعال)

ز مثل ضاربۃ ہم رسد چو ضراب — ہم از پے نفساء و برای شغل شہر

بود فعال ز فعل نہ اجوف یائے — کلاب ست ز کلب ز سیل ست حذر

نشیر

پی کثیر کثیر است وزن ره سپارم
بسلک نظم خودش منتظم بسان دُرر

بضم فا و سکون دوم بود فُعْل
بجمع اَحْمَر و حَمْرا، در صفت بتر

همان بود پی فَعْل برای فاعل نیز
چو سُقف و بُزُل از سَقف و زَبَل ای سرور

ز فَلَک و بِدْنَه و خوّاره و اَسَد باشد
هم از عَمیمَه و خوّار و غیر آن در خور

فُعُل بضمهما از فعال و هم ز فِعال
مضاعف نبود هر دو ای سخن پرور

فُعُل بجمع قَذال و کتب بجمع کتاب
قیاسی ست و بشاذ از غنان غنن بنگر

هم از سفینه و هم از قَرادو و سَقف و خشن
هم از نَصَف شود و هم ز غیر آن باور

هم از فعیل و فعول آمده ست گر نبود
برای معنی مفعول کز ولیست حذر

پس آمد آن ز سر بر و عمود کان اهم ست
هم از قدیر و صبور آنکه از صفت مُخبر

نه از جریح که باشد بمعنی مجروح
نه از رکوب که مرکوب را بود همسر

وسل ز لفظ رسول آمده ست شاذ و بدان
که ناقص آمده نا معتبر ز جمله صُور

بضم فا و بفتح دوم فُعَل اسما
ز نوبت آید و از بُرقه و ز نخمه دگر

هم از مونث تفضیل صورت نصری
که جمع آن نُصُرست و بذکرش انصر

ز حلیه و ز عَدو و عجابت و نُفَساء
رسیده است و زرد و باهم آمده ست نظر

دوم مکسر و آن بر دو نوع آمدہ است — یکے قلیل و دلیل از ثلاث تا بعشر
دگر کثیر کہ بودہ ست در کلام عرب — دلالتش ز پے یازدہ و زان اکثر

قلیل

پی قلیل بود چار وزن و ہست افعُل — ز فعل اگر بود آن اہم و نیست اجوف اگر
پس افلُس ست ز فلس و شد اقوُس و اعیُن — بحکم شاذ و شد از مثل صعب و ثوب حذر
ہم افعُل است ز اسم مؤنث مسموع — بچار حرف و سوم مدہ چو عناق ابجدر
ہم از پی قرط و صنع و نعمت و ضلع است — بہ اکمُت و ضبُع و رجُل و ہم زمن اشہر
بود بصورت افعال از پے فعل — کہ اجوف ست چو ثوب و چو میت در دیگر
ہم از پی جمل و حمل و قرواز فحذ است — ہم از عدو و عنق باشد و عجز نکیر
زینہ و زشریف ہمی رسد صفۃ — ہم از عنب سد اسمًا ہم از ابل نبطر
ز فرد و ہم رطب و طاہر و جبان آید — ورای انہیم از نیگونہ اسمہای دگر
بشکل افعلۃ اسم چار حرفی را — کہ شد مذکر و با مدہ سوم از عشر
چنانکہ از مئہ جمع زمان و زنیگونہ — ز نجد و فن و دگر اسمہاست نیز نہبر
ہم آمدہ ست ز مثل صبی و ان صفتی ست — کہ بر فعیل و مضاعف بود بلفظ اندر
بشکل فعلۃ از شیخ و ہم غزال و غلام — ہم از خلیل و ولد گشتہ در کلام سمر

طرہ بیان وزن و صیغہ و وقت و قاعدہ جمع اول و دوم و سوم و نقص اول و دوم و سوم و زیادہ

بیان تثنیہ بشنو کہ صورت رجلان ۔۔۔ دلالت ست ازان ہر دو شئی یک گوہر

علامت از الف و نون بحال رفع بدن ۔۔۔ زیا و نون بشمر حال نصب و حالت جر

بجای حرف سوم آن الف کہ از واو ست ۔۔۔ ہم آنکہ اصلی و دور از مالہ است از ہر

بصورت عصوان و بصورت علوان ۔۔۔ بدل بوا و شود غیر آن بیار خبر

شد از بلی بکیان و شد از رضی رضیان ۔۔۔ بلفظ مصطفیا نست مصطفے ز بر

بلی ممال و رضی را الف بدل از یاست ۔۔۔ بمصطفے الفش نسیت ثالث ای داور

گذار ہمزہ ممدودہ گر بود اصلے ۔۔۔ وگرنہ واو کنش از سر جوا زاکثر

چو قرا آن گسا وان ہم کسا وان است ۔۔۔ مثال انچہ گذشتہ ست ذکر آن ز بر

ولی چو از پی تانیث چون الف باشد ۔۔۔ وجوب حکم تبدل بہمزہ شد اجدر

چنانکہ صورت حمرا گشت حمراوان ۔۔۔ بیاد گیر و بکن جملہ نیک مستحضر

بیان جمع

کنون ز جمع شنو می شود دلالت وے ۔۔۔ بر انچہ ازدو بود زاید و بیک جوہر

وزان دو قسم نخواہ اولش صحیح کہ ہست ۔۔۔ بنای واحد آن سالم ای ستودہ سیر

پی تذکرش از واو و نون علامت دان ۔۔۔ مونث از الف و تا شناس نام آور

ولی بدان کہ پی قلت این بود موضوع ۔۔۔ ندارد از الف و لام تا بفرق افسر

ع عصوان

ز واو و صورت ۱۲ ع علوان حالت نصب

و علوان از علی و حالت نصب

و بکیان آن اصلی بود

و رضیان آن اصلی بود

ع علامت ۱۲ ع

علامت رفع الف بحال رفع

اصلی است ۱۲ ع

علامت رفع الف و نون

اصلی بود و لہذا در جمع

باقی ماندہ و در کسا وان

نیز بود و لہذا در جمع

کسا وان ہم فرو نشست ۱۲

ع حمراوان اخر او

ع مونث الفی کہ پیش اخر او بود بدل

تانیث الفی دیگر گذاشتہ

والف تانیث غیر ہمزہ

بدل کردہ حمرا شد ۱۲

ع بیک جوہر چہ خوش

که صورت دعی ست از دعا پی مجهول — چو جُبّیات ز جبلی بجمع شد مجبر

بدل رسیده الف در مثال سال از یا — میان کاذ زواد بکسر ای داور

ز هفتم ست عمل وفق سابق ولاحق — چو مارایت عماداً چو واضحیٰ از نهر

بوفق آن الفی کز برای تنوین ست — اماله در الف اول از عماداً بر

بوجه فاصله در لفظ والضحیٰ شده است — بوفق لفظ اخیری ز آیهٔ آخر

پی اماله کند منع حرف مستعلی — بوصل و فصل الف تا دو حرف کرده گذر

چنانکه طالم و باخل ضوارب آید نیز — مواعظ ست و مواعیظ هم بکن از بر

ولی ز قبل الف منع وی اثر نکند — به خاف طاب صفاهر سه باب سر تاسر

باتصال الف رای غیر مکسور ست — برای منع چو مستعلی ای زبان آور

چو ر انکسره پس مانع و قریب الف — بود بصورت صارف تو منع دان انکر

بفتح منفرد قبل رای مکسور ست — چو قبل های مؤنث هم از اماله خبر

چو رحمة بود و حقه و من الضرر — برای هر دو مثال از زبان خلق اشهر

باسم منی و در حرف این عمل نشود — بحر متی و به الی و ذا سبلی دیگر

بلا ولا که بود در میان اماله — هم آمده است روایا دگیر دکن باور

بیان تثنیه

بیان امالہ

امالہ در لغت ست از برای خم کردن
وز اصطلاح عمل می کنند نوع دگر

کنند فتح بکسر و الف بیا مائل
بچند وجه که سازم بیان آن یکسر

یکی ست آنکه الف قبل کسره باشد و آن
ز لفظ عالِم و مانند آن به بین انور

دوم[۱] چنانکه الف بعد کسر و فیما بین
تفاوت ست بیک یا دو حرف پیش نظر

ولی لفصل دو حرف ست لازم ای دانا
سکون حرف نخست از کلام اهل خبر

مثال فصل دو حرف آمده ست و جدا[۲] ن
نظیر فصل بیک حرف در کتاب نگر

وگر الف بدل از واو غیر یکسور ست
ورای کسره را کسره نساز دا ثر

به بین که هست روا در مثال من دایا
ولی ز صورت من باب آمده ست حذر

سوم[۳] چنانکه الف بعد یا بوصل بود
پی مثال سیال[۴] ست ای زبان آور

چهارم[۵] آنکه الف بعد یا و بنیهما
برای فصل ز حرفی بود عیان جوهر

چنانکه آمده شیبان[۶] را نیت[۷] زیدا[۸] هم
پی مثال ز اقوال اهل علم و هنر

پنجم[۹] ست بیان کان الف چنان باشد
که گاه یا شود و فتحه بحر یا امدر

ششم[۱۰] چنانکه ز یا یا ز واو یکسوری
الف بدل شده وارد شود بلفظ اندر

دعا نماید و حبلی مثال پنجم را
نظیر صورت سال[۱۱] ست و کاد[۱۲] بهر دگر

---

۱ دوم از چند جا که الف بعد کسره باشد
۲ فاصل میان الف و حرف بیشتر یک حرف است
۳ ساکن باشد ۱۲
۴ سیال نام آبی است در فارس
۵ سوم موضع ۱۲
۶ شیبان نام مرغیست ۱۲
۷ رائیت زید ۱۲
۸ بعد امالہ رائیت زید
۹ پنجم ۱۲
۱۰ ششم ۱۲
۱۱ سال اصله سیل بمعنی جاری شد ۱۲
۱۲ کاد اصله کود بمعنی خواست ۱۲

ولی بسوی مَم آید اگر اضافت ہم — بلحوق ہا نکند آخرش عیان جوہر
ہمی فتد الف ما بحالت مذکور — ہم آنگہی کہ بود حرف برسرش پی حر
الا[1] مست و غلامی ہوات و لم یخشی ست — بہای سکتہ جواز از وقف مستشہر
جواز ہا ست بلفظی کہ آخرش حرکت — بنیافتہ است ز اعراب و شبہش ای داور
چو فعل ماضی و یا زید و ہمچو لا رجل ست — ز شبہہ[2] و چون رجل از خودش بہ پیش نظر
پس اندرینہمہ در حال وقف ساکن خوان — حروف آخر این جملہ را ز روی ہنر
بہ ہُوَ و لا رجلٍ دگر بہ مُہنا و یا رَبا — کہ آخرش الف آید جواز ہا ست مگر
برای آخر جُملے روا نداشتہ اند — کہ مشتبہ باضافت ہمیشو و بنگر
روا و دیا کہ جوازش بحال وصل بود — بحال وقف مکن ہیچ جا پدید اثر
بہ ہم بود و فیہ بودہ است چنان — چو قالہ بود و منہ قالہم دگر
اصلہ قالہو بود ۱۲
چو لَم یَغِرْ و یَرِم چو لم یَغِزْ و است و لم یَرِ مے — ز قول اہل فصاحت بوقف نیکوتر
گہی ضمیر ز لم یَغِزْ و است و لم یَرِ مے — بحکم[3] قافیہ و مثل آن بحذف حجر
ز عود یا پی مُرِ مِ[4] ہم از پے قاضِ — ز حذف[5] یا بی لفظ غلامی ست خبر
ز قاضی ست روا حذف یا چو القاضے — بحال فتح و سکون ست بہر ہر دو خطر
بہ المُری بود و یا مُرِی تخلف ازان — بیان شد اینہمہ احوال وقف سر تا سر

[1] الا ہم ست الخ یعنی جائز است لیکن ہاست غلامی سکتہ دہد و قبلہ بودن جائز است ۱۲
[2] شبہ اعراب یعنی حرکت مثل ضرب پس اگر ماضی در مجہول بجای صیغہ فاعل پس رافع میشود و ضمائر منصوب و مثل آن یعنی فاصلہ کردہ آخر ۱۲
[3] یعنی آنچہ در قافیہ ۱۲
[4] مرعود یا بی لفظ غلامی ست خبر ۱۲
[5] حذف یا بی لفظ غلامی ست خبر ۱۲

ز اضرِبن شود و اِضرِبن بحالت وقف — چو اضرِبی و دگر اضرِبو بلفظ اندر

ز بعد فتحه الف ساز دش چو نونِ اَذن — ز اضرِبَن بسخن اضرِبار سد کشر

چو تا بود پی تانیث اسم در لفظی — نه مثل سَبَتْ[1] و نه چون مسلِمَاتْ[2] ای سرور

بحال وقف بدل میشود بها دائم — بتا هم آمده رحمت ولی تو شاذ نگر

ز همزه[3] است روا نقل هر یک از حرکات — بسا کنی که صحیح ست قبل همزه مگر

ز غیر همزه[4] بجز فتحه میشود منقول — بیا د گیر ز قول صحیح اهل هنر

نه حال رفع ز جُرّ نه در جرا ز قُفلٍ[5] — که شد بنای فعُل هم فعِل ز اسم بدر

باخت[6] آن حرکت کز برای همزه بود — بدل کنش ز پس فتحه بوده است اگر

دگر[7] بود ز پس ضمه یا پس کسره — باخت قبل خودش قلب آن بدان بهتر

دگر ز بعد[8] سکونست نقل آن حرکت — بقبل ساز و باختش بدل کن ای داور

روا شناس مشدّد شود چو حرف اخیر — ز وقف صورت جعفر کاید از جعفر

نه حرف[9] ساکن و نی حرف بعد ساکن و نیز — نه حرف علت و نی همزه ای ستوده سیر

اَن آنکه هست بفتح و سکون نون زانا — دگر انا[10] شود و وان اَنه بها کمتر

بهای سکته ز وقاهٔ آمده است و مه است — که مانده بود بحرفی ز اصل خود اخصر

م آمده است ز ماکوست بهر استفهام — ق آمده است ز اِدقی که شد بامر سمر

---

[1] نسبت باب نفتح ینفتح

[2] روسیکی جمع مسلمة بمعنی مسلمان و در اضافت قیاس

[3] بنابران کسر ذیل است جمع ست ۱۲

[4] الف ز یا علامت جمع چون جرز و جرزی ۱۲

[5] زغیر همزه است نقل حرکات بسا کنی که صحیح ست قبل همزه مگر ۱۲

[6] زغیر همزه بجز فتحه میشود منقول بیا د گیر ز قول صحیح اهل هنر ۱۲

[7] نه حال رفع ز جُرّ نه در جرا ز قُفلٍ که شد بنای فعُل هم فعِل ز اسم بدر ۱۲

[8] عبارت بعد از نقل بمعنی اگر ضمه یا کسره قبل ساکن آخر باشد بعد از نقل حرکت آخر با ما قبل آن

[9] لازم آید وزن فعل بکسر فا و فتح عین و فعل بضم فا و کسر عین و این هر دو در اسما نیامده ۱۲

[10] باخت آن حرکت الخ چو کلو و کلی و کل و در کل و کل چو کلو و کلی و کل و در کل و کلا و کلی و کل و در کل و الله تعالی بحال گردان ۱۲

[11] دگر ز بعد سکونست الخ چو اکو و اکی و اکی و در اکی و اکی و اکی و در اکی و اکی و اکی و در اکی

یکی ست آنکه ز تنوین آخر و حرکت — جواز روم و هم اشمام ضمه دار و گذر
برآورد متکلم ز روم نرم آواز — ز آخر از حرکت حذف سازوای سرور
کز استماع جهان صوت خوش مخاطب آن — تمیز آن حرکت سازدار نباشد کر
چو پاره بود از فرجه باقی و شفتین — بهم نهد شود اشمام ضمه را یاور
که ضم هر دو لبش سوی ضم آخر لفظ — شود دلیل به پیش نگاه اهل نظر
برای مدرک روم ست سمع او کافی — بود بمدرک اشمام احتیاج بصر
دوم بمان حرکت[۱] باقی و بکن تنوین — بدل بافت وی از حرف علت ای دلور
ولی فصیح تر از بهر لفظ منصوب ست — نه بهر حامل رفع و نه بهر حامل جر
بهر سه حال ز لفظی که تا بآخر اوست — بحکم صاحب انحکم کرده اند حذر
به بین که وقف عصا و رحی و اشناش[۲] — کنند بر الف آخرای زبان آور
که نامش آمده مقصوره و بهر حالش — ببرد ش الف لفظ گفته در گوهر
ز سیبویه شنو مبدل ست از تنوین — ولی به نصب فقط نی بحالت دیگر
ز مازنی چو بپرسند مبدلش گوید — بهر سه حال ز تنوین آخر پیکر
رسیده وقف بنون خفیفه افکندش — ز بعد ضمه و یا کسره بوده است اگر
ولی ز واو و دگر یا که هست از ان محذوف — بعود باز شود در سخن پدید اثر

[۱] بمان یعنی بگذار بهر سه حال یعنی رفع
[۲] نصب و جر و رفع

جواز ہر دو پی لم یُرِدْ و رَدَّ بود — بفتحہ در اَلَمْ اللہُ اختیار نگر
ضمیر فاعل و نون موکّد از فعلے — بحرف ساکن ثانی تحرّک آرد اگر
تو حرف ساکن اول کہ آن بود مخذوف — بحکم عود دگر بارہ در میان آور
چنانکہ صیغہ قولا و نیز قولُنَّ ست — بعود واو و ز تحریک لام در پیکر
نہ صورت رَمتا و قُل الحق ست چنان — کہ اتصال نباشد بلفظش ای داور
چرا کہ تای مُونث چو لام تعریفے — بذات خویش بود در شمار لفظ دگر
دو گونہ ہست عمل گر شوند ساکنہا — بہم بصورت فِی اَلْاَحمر و مِنَ الاحمر
بیای فی شود و نون مِن ز فتح و سکون — دو حال و یافتد آخر ز حالت آخر
فتد چو ہمزہ اَحمر ز نقل فتحہ بلام — رود الف ز سر لام ال برفع وَطَر
ز اوش فِی لَحمر فَلَحمر آید نیز — ز ثانیش مِنَ لحمر شود چو مِن لَحمر
ولیست کم فِی لحمر بشکل مِن لَحمر — فَلَحمر و مِنَ لحمر در آمدہ است اکثر

بیان وقف

بیان وقف شنو مغنیش ز روی لغت — ببازداشتن و ایستادنست اشہر
باصطلاح بود لفظ را نہ پیوستن — بلفظ ثانی آیندہ ای بلند اختر
پس انگہ است سکون ضروری آخر لفظ — وجوہ آن بشنو از من و بکن از بر

۵ اگر الف ضمیر را لفظ دادند ۱۲ صورت شود
زیرا کہ الف ضمیر یا الف گشت
و با اجتماع ساکنین الف ساقط شود
ساکن دوم یعنی تای تانیث
باتصال الف ضمیر گشت
ساکن دوم یعنی تای تانیث
ساکن شد الف مخذوف باز آمد
یکی الف ضمیر یکی تای تانیث
متصل ست بکلمہ کہ از آن
ساکن اول افتادہ است ۱۲

شنیدہ ایم بہ کم نیدہ از پی تخفیف — سکون لام وی از صرفیان دانشور

تو کسرہ[1] از پی تحریک ساکن اصل انگار — عدول ازان نشود در کلام صرف مگر

بذال مُذ چو مُذ الیوم ضمہ واجب گیر — پی رعایت اصل العزیز نیک گھر

کہ مُنذ اصل مُذ آمد بضم ذال از وست — بحذف نون و تخفیف ضمہ این پیکر

بمیم[2] جمع ہم آید وجوب ضمہ ولے — علیہم و بہم این حکم را نشد در خور

کہ میم جمع پس از ہای بعد یا کسر — جواز کسرہ و ہم ضمہ را بود مُخبَر

مثال مُصطَفُو اللہ و اِخشَوُا اللہ نیز — بواو جمع و ضمیر اختیار ضمہ نگر

جواز آن بمقامی کہ ضمۂ اصلے — ز بعد ساکن ثانی بود بلفظ اندر

چو قالت اخرج و ہم قالت اغزی و مثلش — پی مثال توان گفت ای ستودہ سیر

اِن امرُؤٌ[3] توان الحکم و قالت ارمو نیز — ز حکم سابق ای نکتہ دان بود منکر

اِن امرُؤٌ نہ ز اصل ست خود بضمہ را — کہ راست تابع اعراب ہمزہ ای سرور

اگرچہ ضمۂ ما اصل در اِن الحکم ست — ولی بلفظ دگر باشدش پدید اثر

بمیم ضمہ نہ اصلی ست لفظ اِرمُوا را — کہ از مَیُوشدہ اصلش بفتح میم اشہر

وجوب فتحہ پے نون من بود با لام — کہ در مِنَ الرجل و مثل آن دہند خبر

بہ رُدّہا[4] بود از بہر فتح دال وجوب — بُرُدّہ زی ضمہ دان وجوب از ہر

---

[1] تو کسرہ از پی تحریک ساکن اصل انگار
یعنی کسرہ از پی تحریک ساکن اصل انگار زیرا کہ جر در اسما مقابل جزم ست در افعال پس وقتیکہ مقابل سکون حرکت آمد باید کہ کسرہ باشد ۱۲

[2] بمیم جمع ہم آید وجوب ضمہ ولے
ضمیر ہم القوم منصطفو اللہ اصل آن مصطفوون بود نون بوجہ اضافت افتاد اخشوا اللہ ترسیدہ خدا را ۱۲

[3] ان امرؤ کسرہ الف در اصل ساکن بود بجہت التقاء ساکنین حرکت داده شد ۱۲

[4] بہ رُدّہا بود از بہر فتح دال وجوب
رد ہا ضمیر مفعول بہ و ہا ضمیر غائبہ مؤنث راجع بسوی ضمہ و الفعل مع الفاعل و المفعول فی محل نصب صفت ضمہ ۱۲

هم آنزمان[۵۱] که بر الله لفظ ها یا ای — بجای حرف قسم کان مقدرست نگر
هم[۵۲] اندرین دو شود حکم حذف یا و الف — چنانکه حکم بفتح یاست هم درخور
بشا و تثنیهٔ حلقه حلقتا مانده است — چو البطان[۵۳] بما بعد آن نموده گذر
بخلقتان عمل گر شدی ز روی قیاس — برای حرف الف نیز بود جای خطر
بغیر انیمه اشکان هر کجا باشد — ز اجتماع دو ساکن نشان به پیش نظر
چو اول آمده نون خفیفه یا مدّه — فتد چو لا تهن الزید مثل قل دگر
به بین که لا تهنن اصل لفظ لا تهن ست — بگو که قل شده اقول ز اصل مستجر
وگرنه زین دو یکی اول آمده است اول — همیشود متحرک بغیر نقص و ضرر
چنانکه لم ابله از ابالی آمده است — که لم درآمده جزماً فگند یا ز اثر
سپس بلام عمل کرد از پی تخفیف — چو جمع گشت دو ساکن الف نمود سفر
چو های سکته درآمد بلام کسره رسید — بدین نمط شده این لفظ پیش چشم انور
دگر سکون پی اول ضرورةً باشد — پس آنگه آمده تحریک ثانیش اجدر
چو لم یرد چو انطلق[۵۴] همچو لم یلده — بیان هر سه جداگانه میکنم تکریر
که حرف دال نخستین لم یرد بود — ز روی حاجت ادغام ساکن اولی و ور
سکون لام به انطلق کاصلش انطلقت — پی تشابه وزن کتف شود باور

۵۱ هم آنزمان که بر الله الخ
نحو لا ها الله ذا قسما فاقصد الخ
۵۲ هم اندرین دو یعنی یا و الف
۵۳ و البطان با باک
نام ستوری در اشل خلقتا البطان ۱۲
۵۴ انطلق
ان حرف شرط و جازم فعل است ۱۲

ولیک ذال شود دال و عکس ہم گردد — بعکس زاکہ بود قلب آن بدال انگر

چو بعد ثا فتد ادغام آن بقلب ہم است — بیا و گیر کہ یابی ز نخل علم ثمر

بسان اسمع ست و بسان اشبہ ست — بسین و شین بدلش از قبیل شاذ اشہر

چو قبل انیمہ دہ حرف افتدای دانا — رواست از پی ادغام قلب آن بدگر

ز اختصام چو خصام شد بفتح و بکسر — بہمزہ دارد اختصام ازشذوذ اثر

چہ ماضی و چہ مضارع بصاد مدغم و نیز — بفتح و کسرۂ خا آمدہ ست ای داور

بماضی آمدہ مانند مصدرش نشذوذ — ز ہمزہ بر سر خای بنقطہ اش افسر

بفاعل از پی خا فتح و کسر و ہم ضم ست — بوفق ضمۂ میمے کہ باشدش بر سر

بیان اجتماع حروف ساکن

بود صحیح اگر جمع ساکنین آید — ز وقف در صفت جمع دابۂ بنظر

بمیم و لام و دگر قاف و مثل اینہا نیز — چو سازی از پی تعداد جملہ را از بر

ہم از دو ہے ساکن اگر ہست اولش ہمزہ — و یا کہ یابی تصغیر و مدغم ست آخر

چنانکہ خاصتہ باشد و خویصتہ — پی مثال اگر خواہی ای زبان آور

ہم آن زمان کہ بود ہمزہ بہر استفہام — رسیدہ ہمزۂ مفتوح وصل را بر سر

ہم آنگہی کہ ز نون ثقیلہ بعد الف — بود علامت تاکید را نشان از بر

که قلب وواو و بیاگردد و بعکس اول
سپش شود پی او غام هم پدید اثر

بهمزه والف و هم بتای استفعال
بهیچ وجه زاد غام نامده ست خبر

بجز میانهٔ خود ها نمی شود در غیر
کدام حرف صغیر یه مد غم ای داور

زطا وظا و دگر دال و ذال و تا ثا نیز
دران سه حرف کن ادغام و هم بگیر

زبا بفا و بمیم و زجیم در شین ست
زقاف هم از غین و حا بهم احد

وجوف از پی ادغام لام تعریف
چنانکه آمده در تا و نون در ای نظر

بثا و زا بود و دال و ذال و طا ظا نیز
بسین و شین و دگر صاد و ضاد جمله عشر

زلام ساکن دیگر که غیر آن باشد
براست لازم و جایز بدیگران بکسر

به پنج حرف که در لم یر ومی بینی
عمل ز نون بقیاس دو حالتش بنگر

وجوب حال سکونش همیشود بثبات
جواز گشته معین بحالت آخر

در افتعال چو تا بعد مطبقات افتد
بطا بدل شود و مد غم ای سخن پرور

وجوب شد پی ادغام طا و از پی غیر
جواز و قلب بجنس نخست در اکثر

ولی جواز پی ظای نقطه دار بود
بقلب زانچه بگفتم کنند عکس اگر

چو بعد دال و دگر ذال و زا فتد بدلش
بدال مهمله باشد بقول اهل هنر

برد و دال پس انگاه واجب است ادغام
بذال و نیز زا جایزای بلند اختر

---

۱ تای افتعال بعد دال و ذال و زا مبدل بدال مهمله شود پس ادغام دال در دال مبدل واجب است خواه اول ساکن باشد خواه متحرک مثل ادّان ادّکر ادّارک ادّخر ادّزجر ادّاکر ادّاکر ادّاک

چنانکه راشده حرف مکرر ای دانا | بنام منحرف آمد ز حرف لام خبر

بیان ادغام

کنون بدان که دو حرفی که قرب آن باشد | میان مخرج و یا در صفت ز روی نظر
تو اولش به دوم قلب ساز در ادغام | لکن بغیر عوارض خلاف آن باور
چو التباس و حرف ست مانع ادغام | بصورت و تدوهم و ظن نکرده گذر
تو صرف حلق بجنبش که ادخل ست از وی | مساز مدغم و دارش بحال خویش مگر
ز حای مهمله در عین و ها بکن ادغام | اگرچه مخرجش از عین و ها بود برتر
چنانکه صورت ادغام حای ابجد شد | بعین و های عتودا و هاذه از هر
ز قلب هر دو بجانی بعکس ای دانا | که احتمال ز ثقل آید اندران پیکر
بخلق هرچه بود ادخل آن بود اسفل | هر انچه اخرج ازان برتر ست ازان بنگر
که عین و ها بسوی سینه ادخل آمده است | شده ست حا سوی فم اخرج ای بلند اختر
ز هر دو هم شده در حای مهمله لیکن | بقلب هر دو نه بالعکس کز دلیست حذر
مساز در متقاربه هفت حرف ادغام | که جمله همه ضویست و بعد ازان مشفر
ز واو و یا که بمری و سید آمده ست | نه زان قبیل بود ای عزیز دانشور
بمثل هر دو همین از قبیل مثلین ست | ز روی قاعدهٔ جمع واو و یا انور

خلاف رخوه شمارش بگیر از اجدک
فطنت نیز بآن منضم ست کن باور

زجمله وسطش لم یر و غنا بشنو
زقول بعض دو کم سازو گیر این عمر

شده ست مطبقه و باو لیست رمنفتحه
زقسمت سوم یاد گار اهل هنر

زبان سوی حنک علویست چسپیده
چو مطبقات همی خوانی از سر جوهر

بصاد وطا و دگر ضاد وظا شمارش گیر
شناس منفتحه غیرش آستوده سیر

شده ست قسمت مستعلیه و منخفضه
زقسم چارم واز فکر معینش مگذر

بدان تو معنی مستعلیه که بردارد
زبان سوی حنک وجمله بشنو ای سرور

که هفت حرف بود خا و غین و قاف و گیم
چهار آنکه پی مطبقه گذشت از بر

بشرح منخفضه شد همین سخن کافی
کزین همه پی آنها مخالف ست اثر

بود حروف ذلاقت حروف منضمه نیز
زقسم پنجم واز وصف آن دهیم خبر

که عکس ثانی از اول که مرنبفل هست
ظهور سرعت نطق ست در سخن بکسر

یکی زجمله حروف الذلاقة ای دانا
بهر رباعی و در هر خماسی ست اندر

چو عسجد ست و چو عسطوس در کلام عرب
بحکم شاذ کزین گونه نامده ست اکثر

حروف قلقله کان پنج حرف قد طبجت
زبان بضغطه در آرد چو خوانیش بتر

تو اوسین و گر صاد و ان حروف صفیر
که هست صوت عصافیر را مشابه تر

---

۱ انتقال فطنت در رباعی ۲ زبان آوردن وهمی در رباعی ۳ بیان آنکه چهار حرف از حروف مطبقه گذشت ۴ زبان سوی حنک آوردن ۵ مطبقه و منفتحه ۶ اسم مفعول از باب افتعال ۷ منفتحه و مستعلیه ۸ اطلاق اسمای مذکور ۹ حروف ذلاقت ۱۰ بیان حروف منضمه ۱۱ اخفاش ۱۲ سلان ۱۳ قلقله

برای[1] لام بود اسفلش الف آخر — تعاون از حنک علوی ست هم یاور

قرین وی شده را و مقارنش نون ست — ولے بشرکت خیشوم مخرج آخر

شود ز طرف زبان تا و دال و طا خارج — با تفاق اصول ثنیتین زبر

یعنی نوک زبان

چو ز ای معجمه و ان سین و صاد مهملتین — بر لے طرف زبان و ثنیتین دگر

ثنیتین[2] زبر هم زبان ز اطراف اند — پی خروج سه حرف الیق ای بلند اختر

بکن قیاس پی ظا و ذال معجمتین — سپس بجانب ثاے مثلثه بنگر

شد از توافق طرف ثنیتین بلند — ز باطن لب زیرین خروج فا خوشتر

چنانکه واو ز ما بین هر دو لب خوانند — مثال آن شده اخراج بای[3] یک گوهر

اگرچه میم بود همچنین ولے خیشوم[4] — دران پدید نماند ز دخل خویش اثر

برای نون خفی مخرج ست از خیشوم — بیاد گیر شنیدی هر انچه بود تا سر

کنون بیان صفات حروف را شنو — که چند گونه شد اقسامش ای سخن پرور

یکے ازان همه مجهوره[5] ست و مهموسه[6] — ز رفع صورت و ز اخفاے اوست ذکر اگر

ستشحک[7] خصفه جمله شد ز مهموسات — ز ما بقی سوی اضداد آن شده است نظر

ز قسمت دوم آمد شدیده در خوه — همے شود متوسط میان هر دو دگر

شدیده آنکه شود صورت آن بخرج بند — بیاورند چو ساکن بگفتگو اندر

---

[1] برای لام بود اسفلش الف آخر

[2] ثنیتین چهار دندان پیشین دو اعلی و دو اسفل

[3] دو لب چهار دندان پیشین دیگر علوی ثنایا

[4] باعیان دو لب و ثنیتان و اضعف از ثنیتان و نون و میم و واو و بای یک گوهر

[5] دوازده حرف مجهوره

[6] دوازده حرف مهموسه

[7] ستشحک خصفه خ ص ف ه ح ث ش ک

باب افعلال

ہم آنچنان بود و مقتضب ہم افعلال — ہم از مبالغہ در ملحقات ہست جبیر
تمام شد ہمہ ذکر خصایص ابواب — کنون قصیدۂ دیگر ہمی کنم تحریر

قصیدہ ثالث

دلا مدد ز خدا خواہ و شو نیایش کن — کہ زود تر شود انجام امر خیر اثر
بران سرم کہ کنم ذکر از حروف ہجا — ہم از مخارج[1] و ہم از صفات سر تاسر
پیش بیان کنم احوال جملہ تفریقات — کہ در کلام عرب میکند عیان جوہر
بسوی وقف و اما لہ بسوی تثنیہ نیز — بسوی جمع و بتصغیر و نسبت ست نظیر
بیان مخرج حرفست حالیا در پیش — کہ فتح باب فصاحت کند بر اہل ہنر
برای حلق بود ہفت حرف و اقصایش — برای ہمزہ و ہا والف شود رہبر
میان وی دہد از عین و حای مہملتین — ز غین و خا دہد او ناش در کلام خبر
ز انتہای زبان قاف و از میان زمان — حروف جیم و د و گر شین و یا شود ظہر
قرین قاف بود کاف و از پی ایشہا — محاذیش ز حنک علو یست ہم یاور
ز خافتین زبان اول یکے سازد — برای ضاد کہ با نقطہ ست راہ گذر
دل بشرکت اضراس متصل آنرا — ضرورتست باخراجش ای ہنر پرور

[1] ابتدائے مخارج از اقصای حلق تا انتہائے زبان و از میان زبان تا انتہائے لب و از جوف دہان تا اقصای حلق و از خیشوم تا آخر بینی و از جوف دہان تا آخر بینی و از جوف دہان تا آخر بینی و از جوف دہان

موافقت کم ازو شد برای استفعال | مطاوعت پی فعل مجرد ست کثیر

باب افعلال و افعیلال

بدان ز خاصہ افعلال و افعیعال | کہ نون و عیب دران بیشتر شود تحریر

بود مبالغہ دہم لزوم لازم آن | چو احمرار و چو اوہام ست بہر نظیر

باب افعوال

پی مبالغہ باشد بنای افعوال | کہ مقتضب[۱] بود و از مجرد ست عسیر

باب فعللۃ

رباعی کہ مجرد بود نمی آید | بجز صحیح و مضاعف[۲] بحیطہ تسطیر

بقلت آمدہ ازوی بگفت گو مہموز | کہ طأطأ[۳] ست مثال وی از پی تنویر

پی معانی بسیار گفتہ اند آنرا | ہمین بیان ولیست از نقیر و از قطمیر

بیان تفعلل

تفعلل ست مطاوع پی مجرد خویش | تدحرج[۴] ار پس دحرجہ شدہ ست نظیر

گہی ست مقتضب و از تہرس[۵] ست مثال | کہ از مجرد خود نامدہ ست در تقریر

باب افعنلال

مطاوعت بجرد شود ز افعنلال | لزوم ہم شدہ واجب ازو بلا تقصیر

---

۱ مقتضب بود آں کہ خالی از حروف مزید فیہ باشد

۲ مضاعف آنست کہ در ہجوۂ او دو حرف یکسان باشند

۳ طأطأ بمعنی فرو بردن سر باشد

۴ تدحرج بمعنی غلطیدن باشد

۵ تہرس بمعنی سگ شدن باشد

زانحناذ چو استوملن القری ششم ست | ز قصر ہفتم و استرجع ست در تنویر
مطاوعت پی افعال ہشتم ست و بود | انفعلت پس آن فاستقام در تقریر
نہم موافقتش با تفعل و افعال | با فتعال و مجرد چنان کہ از تو قیر
تعجب ست چو استعجب ای بہ بخت جوان | ہم افعوعل ست چو استخرج ای بدانش پیر
با کتسار بود التفاق استکسار | قیام یک شدہ با استقامت از تاثیر
دہم ز خاصہ ابتدا چو استجان | ہمی کند سخن اندر عرب صغیر و کبیر

باب انفعال

با نفعال لزوم و علاج راست لزوم | دگر مطاوعتش از مجرد ست کثیر
کسرتا کہ بما بعدا وست فانکسرت | پی مطاوعت آمد مثال و گشت مشیر
ہمان چو جملہ انغلقت فانغلق ست | گہی مطاوع افعال ہم بصد تحقیر
سوم چو انطلق ست ابتدا و چارم ازان | موافقت پی افعال و ہم مجرد گیر
کہ انحناق و حمق انحصاد و احصاد ست | موافق و کم از نیگونہ آمدہ ست نظیر
بہ پنجم آمدہ شرطی کہ حرف علت و لام | چو نون در انشود جای فا آن تحریر

باب افعیعال

شنو خصایص مختص باب افعیعال | لزوم غالب و لازم بآن مبالغہ گیر

شد اجتناب[۱] دوم اعنی[۲] الانشاط سوم — چہارم آمدہ چون اعتضاد[۳] در تحریر

دوم تصرف و در فعل عہد کردن از دست — ز اکتساب[۴] مثالش نماندہ ست غیر

سوم بصورت غمتہ[۵] و غنا غمم ست — مطاوعت پی تفعیل از صغیر و کبیر

چہارم آمدہ لا النفس فعل فاعل فعل — چو اکتیال[۶] و بود نام خاص آن تحریر

نبام خاصہ پنجم ابتدا الشنو — ششم موافقت از بہر پنج باب پذیر

پی مجرد و افعال و نیز استفعال — پی تفاعل و ہم از پے تفعل گیر

چو کالہ شدہ اکتالہ بمعنے ریس — چو احتجار[۷] شد احجار از سر تاشیر

چو ایتجار[۸] موافق بود با بستیجار — چو اختصام تخاصم بود بلا تشیر

چو ارندی ز تروی ہمیکند کلام — بقول اہل عرب بی تامل و تاخیر

باب استفعال

پی خصایص مخصوص باب استفعال — لیاقت و طلب آید بمعرض تسطیر

یکی لیاقت[۹] استشر[۱۰] وقع ست بہر مثال — دوم طلب پی استطعم[۱۱] است بہر نظیر

سوم ازان شدہ وجدان و مثل استکرم[۱۲] — پی مثال توان کرد بیگمان تحریر

چہارم آمدہ حسبان و آن چو استحسان[۱۳] — حساب کردن چیزے بوصف ماخذ گیر

تحول[۱۴] آمدہ پنجم بسان استجار[۱۵] — مثال تمانیش استفوق[۱۶] الجمل بیند

۱ اجتناب کنارہ و دور گشتن
۲ اعنی الانشاط غذا ساختن و شتابی ۱۲
۳ اعتضاد یاری و مدد گرفتن
۴ اکتساب بدست آوردن
۵ غمتہ پوشش حاصل کردن
۶ اکتیال پیمودن ۱۲
۷ احتجار سنگ فرش کردن
۸ ایتجار اجارہ کردن ۱۲
۹ لیاقت طلب چیزے کردن ۱۲
۱۰ استشر وقع ست بہر مثال
۱۱ استکرم طلب کرم کردن
۱۲ استحسان نیکو شمردن
۱۳ تحول گردیدن
۱۴ استجار اجارہ کردن
۱۵ استفوق بر آمدن

دگر خصایص باب تفاعل ست ازان — یکی تشارک و شد معنیش چنین تحریر
کہ در تعلق و ہم در صدور فعل دو شی — شریک ہم شدہ باہم شوند در تاثیر
گہی ست شرکت آنہا فقط برای صدور — نہ در تعلق فعل ای عزیز خوش تقریر
تشاتما بود و ہم ترا فعا شیاً — مثال ہر دو جداگانہ از صغیر و کبیر
دوم موافقتش با مجرد افعال — چنانکہ وَلِیَ و تَوانی زاول ست خبیر
دگر تیامن و ایمان و معنے ہر دو — ز یافتن بہ یمین بیگمان کند تخبیر
سوم مطاوعتش با مفاعلت جائے — کہ بہر معنے افعال می شود تسطیر
چہارم آمدہ تخییل آنکہ غیرے را — حصول معنے ماخذ بخود کند تنویر
متابعذا پس باعدۃ مثال سوم — چہارم ست تمارض خبر دہ تزویر
ز اتبدا پی پنجم ہمی رود اشعار — ششم چنین رقمی میشود زکلک دبیر
کہ آنچہ اہل دو مفعول از مفاعلت است — یکی بیاید ازین ور نہ لازم آمدہ گیر
مجاذبت متعدی پی دو مفعول ست — تجاذب ست برای یکے بلا تشنیر
مقابلت چو یکی خواست با تقابل شد — لزوم لازم و از بہر آن نماند گزیر

باب افتعال

افتعال بود اول اتخاذ کہ ہست — چہار قسم و یکی راست از حجاز نظیر

۱ تشارک کے بیان میں
۲ دو یا دو سے زیادہ کا ایک کام میں شریک ہونا
۳ تشاتما
۴ موافقت
۵ تیامن
۶ مطاوعت
۷ تخییل
۸ تمارض
۹ اتبدا
۱۰ مجاذبت
۱۱ متعدی بہ دو مفعول
۱۲ تجاذب بیک
۱۳ مقابلت
۱۴ مفعول و تقابل لازم
۱۵ اتخاذ حجر

بہشتم آمدہ صیرورۃ و تمول را — مثال صدق توان گفت از پی تنویر
نہم تحول و معنیش گشتن چیزے — مثال ماخذ و یاعین ماخذ از تعبیر
بحرست و تنصر مثال ہر دو دگر — ز ابتدا چو تکلم دہم شود تحریر
شمار یازدہم از موافقت بنما — کہ مے کند زپے انچہ میکنم تسطیر
پی مجرد و افعال و نیز استفعال — دگر بدان پی تفعیل ہم بلا تعذیر
تسفر و سفر ہم تکرم و اکرام — بیاد گیر و دگر لبشنو از زبان حقیر
تحرج ست بمعنی مثال استخراج — تکذب آمد و تکذیب ہم بیک تاخیر

باب مفاعلت

مفاعلت زبرای مشارکت باشد — چنان کہ جملہ قاتلتہ کند تخبیر
زمعنیش بہ بیان شرکت دو کس پیدا ست — میان فاعل و مفعول گشتن ای نحریر
دگر ز خاصۂ ابتدا سخن گویند — چنانکہ ہست بلفظ مکالمت تقریر
موافقت پی افعال و ہم تفاعل و نیز — پے مجرد و تفعیل زان بکن توقیر
یکی مباعدت و مثل آن بود ابعاد — دگر مشارکت و ہم تشارک ست نظیر
مسافرت بسفر شد موافق و دیگر — مضاعفت شد و تضعیف ہم بیک توقیر

باب تفاعل

۱۲ تحول صاحبال شدن
۱۲ تحرج تحرج دیدا شدن ۱۲
۱۲ تنصر نصرانی شدن ۱۲
۱۲ تعذیر تقصیر کردن و عذر آوردن ۱۲

زیلیۃ شد و زیلیۃ صفت اول — دوم تسرسش و ترسیں شد بیک تغیر

سوم بمعنی تحریج مے شود اخراج — بیاد گیر کہ یابی ز علم صد توقیر

شدہ ست یازدہم ابتدا کہ از پئی آن — مثال صدق ز کلمۃ کند تغیر

مجردش نبود کلم و معنیش حرج است — ز ابتدات تکلیم پس نماند کریہ

بلوغ صورت تعمیق شد دوازدہم — شد این خصایص تفعیل اختتام پذیرہ

باب تفعل

کنون خصایص باب تفعل ست بذکر — کہ در تعلم آنہم نمی سزد تقصیر

مطاوعت پی تفعیل اولست و مثال — تقطع پس قطعتہ نوشتہ دہ بہ نظیر

تکلف ست بماخذ دوم تجوع و وار — تجنب است سوم و ز تجوب ست نظیر

چہارمین بودش لبس ماخذ و گوید — تختم از پے تمثیل آن صغیر و کبیر

تعل آمدہ پنجم تدہن ست مثال — بکار بردن ماخذ تو معنیش بپذیرہ

شد اتخا و ششم چار صورتست ازان — یکی نمودن چیزی ست ماخذ از تدبیر

دگر ز ساختن و یا گرفتن ماخذ — ہم از گرفتن چیزی بماخذ ست خبیر

توسد البحر است و تثوب ست و دگر — تجنب ست و تا بط ز جملہ در تقریر

بہفتم آمدہ تدریج چون تحفظ و مست — برای معنی تکرار فعل با تاخیر

باب تفعیل

کنون خصایص تفعیل را زمن بشنو — که پیش اہل سخن باشی ایمن از تشویر

مقدم آمدہ تصییر و نیز تعدیہ ست — مثال ہر دو ز نزلتہ نماندہ عسیر

دوم بصورت قذیت عینہ سلب ست — سوم چو نور صیر آورست در تحریر

چہارم آمدہ نسبت بماخذ و آنرا — زمانہ صورت فسقتہ کند تقریر

شدہ ست خاصہ الباس ماخذش پنجم — مثال اوست ز جللتہا بلا تشہیر

ششم مبالغہ در فعل و فاعل و مفعول — کہ ہر سہ راست جداگانہ بعد ازین تفسیر

چو ضرب ست پی اولش مثال صریح — چو جول ست ہم آن گونہ از سر تعبیر

چو موت الابل ثانی ست نیک بہ بین — سوم بصورت قطعتہا ست در تسطیر

بہفتم آمدہ تخلیط در کلام عرب — بیان معنی آن میکنم مشو دلگیر

ز فاعل ست بمفعول ماخذ اندودن — چنانکہ معنی ذہنتہ کند تنویر

بہشتم ست کہ مفعول را کند فاعل — ز جنس ماخذ و یا ہمچو ماخذ از تدبیر

یکی بمعنی نصرتہ شدہ ست و دگر — بگو بصورت خیمتہ بلا تاخیر

نہم تو قصر بگو کز مرکبے مشتق — شود چو ہلل تا مختصر کند تقریر

دہم موافقت ست از پی مجرد و نیز — پی تفعل و افعال از صغیر و کبیر

زیلۃ شدہ زیلتہ صفت اول — دوم تسرس و ترس شد بیک تغیر
سوم بمعنی تخریج مے شود اخراج — بیاد گیر کہ یابی ز علم صد توقیر
شدہ ست یازدہم ابتدا کہ از پئی آن — مثال صدق ز کلمۃ کند تغیر
مجردش نبود کلم و معنیش جرح است — ز ابتدات تکلیم پس نماند کریر
بلوغ صورت تعمیق شد دوازدہم — شد این خصایص تفعیل اختتام پذیر

باب تفعل

کنون خصایص باب تفعل ست بذکر — کہ در تعلم آنہم نمی سزد تقصیر
مطاوعت پی تفعیل اولست و مثال — تقطع پس قطعتہ نوشتہ دہ بہ نظیر
تکلف ست بماخذ دوم تجوع وار — تجنب است سوم و ز تجوب ست نظیر
چہارمین بودش لبس ماخذ و گوید — تختم از پے تمثیل آن صغیر و کبیر
تعمل آمدہ پنجم تدہن ست مثال — بکار بردن ماخذ تو معنیش بپذیر
شد اتخاذ و ششم چار صورتست ازان — یکی نمودن چیزی ست ماخذ از تدبیر
دگر ز ساختن و یا گرفتن ماخذ — ہم از گرفتن چیزی بماخذ ست خبیر
توسد الجر است و تثوب ست و دگر — تجنب ست و تا بط ز جملہ در تقریر
بہفتم آمدہ تدریج چون تحفظ و ہست — برای معنی تکرار فعل با تاخیر

باب تفعیل

کنون خصایص تفعیل را ز من بشنو — کہ پیش اہل سخن باشی ایمن از تشویر

مقدم از ہمہ تصییر و نیز تعدیہ ست — مثال ہر دو ز نزلتہ نماندہ عسیر

دوم بصورت قذیت عینہ سلب ست — سوم چو نور صیر آورست در تحریر

چہارم آمدہ نسبت بماخذ و آنرا — زمانہ صورت فسقتہ کند تقریر

شدہ ست خاصہ الباس ماخذش پنجم — مثال اوست ز جلببتہا بلا تشہیر

ششم مبالغہ در فعل و فاعل و مفعول — کہ ہر سہ راست جداگانہ بعد ازین تفسیر

چو ضرب ست پی اولش مثال صریح — چو جول ست ہم آن گونہ از سر تعبیر

چو موت الابل ثانی ست نیک بہ بین — سوم بصورت قطعتہا ست در تسطیر

بہفتم آمدہ تخلیط در کلام عرب — بیان معنی آن میکنم مشو دلگیر

ز فاعل ست بمفعول ماخذ اندودن — چنانکہ معنی ذہنتہ کند تنویر

بہشتم ست کہ مفعول را کند فاعل — ز جنس ماخذ و یا ہمچو ماخذ از تدبیر

یکی بمعنی نصرتہ شدہ ست و دگر — بگو بصورت خیمتہ بلا تاخیر

نہم تو قصر بگو کز مرکبے مشتق — شود چو ہلل تا مختصر کند تقریر

دہم موافقت ست اندپی مجرد و نیز — پی تفعل و افعال از صغیر و کبیر

مثال جملہ انحلت کہ فاعل آن — بنحل یافتہ مفعول را ذلیل و حقیر

چو احصد الزرع و صورت آلام القرع — مثال معنی ضمنونت و لیاقت گیر

سہ صورت اینی صیرورۃ ست کن نظری — کہ میکشم بسر صفحہ جملہ را تصویر

شود چو صاحب یا خذ چو الذی بست مثال — کہ صار ذا لین معنیش نوشتہ دبیر

شده ست صاحب چیزی اگر یاخذ فعل — مثال اخرفت الشاط گو بلا تشیر

چو اجرب ست اگر ہست صاحب چیزے — کہ وصف معنی ماخذ بآن کند تاثیر

چو از مبالغہ مانند اثمر النخل ست — زا بتدا صفت اشفق ست بی تاخیر

با بتدا ست مراد آنکہ آوری فعلے — کہ از مجرد آن نیست در کلام نظیر

چو ذکر معنے اعطای ماخذش باشد — مثال آن بود اشویتہ بلا تغییر

مثال فعل وجی اللیل و صورت اوجے — موافقت بمجرد کند بصد توقیر

پی تفعل و تفعیل و نیز استفعال — ہمان کند کہ بتقدیر مے کند تدبیر

تغلف ست چو اغلاف بنگر ای دانا — چنانکہ صورت اکفار معنے تکفیر

ہم آنچنان شده اعظام و نیز استعظام — بدان موافق ہم در کلام و خورده مگیر

مطاوعت پی تفعیل و ہم مجرد ازوست — کبیتہ فاکب ست از برائے نظیر

پس آمدن شده معنیش با دلالت آن — کہ کرد فعل ز فاعل بدیگرے تاثیر

۱۲ اصد الزرع وقت درو کردن زراعت گفتہ میشود

۱۲ صار ذا لین مستحق ملامت شدن و ذلیل گشتن

۱۲ اخرفت الشاط عبارت شاطران است

۱۲ اجربای صار ذا اجر

۱۲ اشویتہ فلانا مال فلان صار شویا

۱۲ اثمر النخل نخل میوہ آورد

۱۲ اشفق ترسید

۱۲ اکفر فلانا فلان را کافر گفت

بکسر عینہا حسب شاذ باشد و نیز | بفتح عین مضارع چو نعمتہ آمدہ گیر

باب افعال

بدانکہ خاصۂ از خصایص افعال | زنام تعدیہ دارد نشان ہم از تصیر

رسد چو فعل ز فاعل بجانب مفعول | بلفظ تعدیہ باشد ز معنیش تعبیر

وزو است صاحب ماخذ نمودن مفعول | بلفظ ثانی و اخرجتہ بہر دو نظیر

دوم از و متعدی گہی شود لازم | بلفظ احمد بنگر کہ میکند تنویر

بلوغ و سلب چو تعریض و نیز وجدانست | سوم چہارم و پنجم ششم بکن تدخیر

لیاقت آمد و حسبنونت ست و صیرورۃ | شمار ہفتم و ہشتم دگر نہم بپذیر

دہم مبالغہ و ابتدا است یازدہم | سہ دیگر ست ز من شنو و بکن توفیر

عطای ماخذ ازو میشود دوازدہم | شمار سیزدہم از موافقت برگیر

مطاوعت شدہ اندر سخن چہاردہم | بیان یک بیک از من شنو بلا تاخیر

بماخذ آمدن و یا رسیدن ست بلوغ | چنانکہ اصبح یا اعرق ست در تسطیر

کند ازالۂ ماخذ چو فاعل از مفعول | ز سلب صورت اشکیتہ بود تقریر

اگر بمعرض ماخذ برو شود تعریض | ابعتہ ز مثالش ہمیکند تخبیر

چو یافتہ ست بمدلول ماخذش موصوف | بیان معنی وجدان کند صغیر و کبیر

ل تفہیم لیسین فعل از فاعل بمفعول تغیر صیغہ ماخذ نمودن فعل مرکب را گفتہ اند و ترجمہ برخی خارج شد زیرا گوئیم او را صاحب ماخذ نمود

ف تفریح ۱۲ لام متعدی گرچہ لازم باشد

ف واجب گیتی شود و مرید را

ف تصحیح اصبح

ف اعرق

ف بعد آمد ۱۲ بعد آمدن

ف سلب نمودن

ف ماخذ گیرد ای از ماخذ بگیرد

ف ابعثہ بعد ۱۲ ابعثہ

ف بیان صاحب ماخذ نمودن

باستعانت توفیق و فضل رب قدیر
کنون خصایص ابواب میکنم تحریر

سہ باب اول ابواب اُمّ ابواب است
خصایص ہمہ آنہا زروی صرف کثیر

ولی مغالبہ مخصوص باب نصر بدان
تو بعد خاصمنی کن خصومۃ تسطیر

بیان معنی آن باشد انیکہ فعلے را
دہند از پس فعل مفاعلت تقریر

کہ در معاملہ ہمدگر بفعل دوم
ز غالب آمدن یک طرف شود تعبیر

مثال واجوف یائے و ناقص یائے
زباب ضرب نمایان کند ہمین تاثیر

عیوب و ہم علل و حزن و فرح و لون و حلی
ز سمع آید و یا صنم عین بعضے گیر

برای فتح بجز شاذ کان ابی یابی ست
بعین و لام نباشد ز حرف حلق گزیر

ولی ہر انچہ بود عین و لام آن حلقے
زبا بہای دگر منع نیست زین تفسیر

رسمع یرکن و از نصر ماضیش رکن ست
پس از تداخل ابواب شد برین تقدیر

ضرورت صفت خلقے از پی کرم است
کہ ہیچ گاہ دران نیست مدخل تغیر

حقیقۃ چو حسین و بکرم آن چو فقیہ
دگر ہر انچہ بانہا بود شبیہ و نظیر

رحسب ان ثقۃ و وثقۃ و وراثۃ و رع
دلوق دوری و درم و عرو و حرہم بپذیر

چو ولی و مہل و دلہ و عم و وطی و لبس و کر
چو ومق و یاس شد این چند لفظ در تحریر

صحیح این نبود غیر نعمت و انعم
بفتح عین مضارع رقم کنند تحریر

ورای ہر چہ بیان شد تعفرت آمدہ شاذ — کہ ابن جنبیش آوردہ ست در گفتار

سہ باب ملحق احمر نجم ست و اقعنساس — یکی ازان بود ای نیک مرد خوش کردار

دوم چو اسلقاء و سوم چو احرنصال — ز جملہ اہل عرب آمدہ ست در تذکار

بقول بعض مثال دوم شد احنطاء — بقول بعض مزید ربا عیش پندار

زبان زد آمدہ یک باب مثل ابیضاض — کہ ملحقش نبودہ ست باب اقشعرار

چو افعول بود ہم چو افعال ازان — چو افوعل دگر لیک ہر سہ شاذ انکار

بدانکہ مصدر احرنس است افعلال — قیاس وزن ز افعلل است ناہموار

مثال او مج از افعلال نیست روا — کز افتعال بود دشنو از اولی الابصار

ز استکان پی افتعال و استفعال — دو قول گویمت ار میکنے تو استفسار

بقول بعض چو اول شد از سکون بسنجن — بقول جمع ز کون ست مثل استنصار

تقطعت رسد و ہم تشابہت گاہے — بتای زایدہ بر فرق تا یش از تذکار

ولی برای قیاسش بکن تصور باب — بجز تفعل و دیگر تفاعل ای ہشیار

سخن بطول کشید و درین قصیدہ شدہ ست — بلفظ قافیہ از طول مدعا تکرار

مناسب آمدہ ہست آنکہ در بیان دگر — قصیدۂ دگر آرم بعرصۂ گفتار

قصیدہ ثانی در خاصیت ابواب

۱ فتحت عزبن شدن ۱۲

۲ افعنساس و پس شدن ۱۲

۳ استغابر بشدن نمودن

۴ و افعال

۵ از شدن بگذشتن

۶ احنطاء

۷ از گرد شکم شدن ۱۲

۸ ابیضاض نمودن

۹ اقشعرار موی بدن بر پوست ایستادن و موی بدن بر آمدن

۱۰ بلاغ رسیدن و منتہی شدن

۱۱ اشیای و رفتن و آمدن

بیاد گیر که هر جا که عین ماضی را — بود بکسر زروی لغات صرف مدار
هم آنگهی که ز تای مزید و همزهٔ وصل — یکی بفرق وی از خود عیان کند آثار
برای حرف مضارع سوای اهل حجاز — بغیر یا ز پی کسر وی کنند اشعار
مُمیز ست ازین مثل یوجل و یاذی — که بر کسرهٔ یا هم نمی کنند انکار

ثلاثی مزید ملحق برباعی

بود مزید ثلاثی که ملحق ست دو قسم — ز هر دو قسم رباعی که کرده ام اظهار
بهفت باب که شد ملحق مجرد آن، — ز جلببت[۱] بود و هم ز خیعلت[۲] اقرار
ز جوربت[۳] بود و قلنسة[۴] چو قلنساة[۵] — وگر ز سرولة[۶] و شریفة[۷] شود اخبار
بقول بعض شذوذاً شده ست الحاقش — بغیر این همه کا مد بحیطهٔ احصار
چو فعیل ست و وگر تفعل ست و فعل نیز — چو مفعل ست و وگر سفعل ست ما زان کردار
چو مفعل ست و وگر فاعل ست و فعتل هم — چو فعّل ست و وگر فنعل ست بی تکرار
چو فعّل ست و وگر فعلم ست و فعلش نیز — چو فعلن ست بدان الیغر یزنیک طوار
برای انچه بود با مزید الحاقش — سه قسم آمده از هر سه باب آن بشمار
قیاس ملحق باب تسربل ست به هشت — تجلبب ست و تخیعل تجورب ست ای یار
تقلنس ست و تشریف تسرول دیگر — تقلس ست و تمسکن[۸] بدان و شبهه میار

---

۱ جلببت یا پیراهن پوشیدن
۲ خیعلت یا ردا پوشیدن
۳ جوربت یا پای پوش پوشیدن
۴ قلنسة کلاه
۵ قلنساة ایضاً
۶ سروله از پیراهن
۷ شریفة ردا و جامهٔ بلندی که بالای گشت پوشند
۸ تمسکن حالت فرو شدگان

علاوہ بر ہمہ اثا قل[1] است و اظہر[2] و
کہ از دو باب دگر شد بنا بدین اطوار

کہ از تفاعل و ہم از تفعل اول آن
بفا بدل شد و مد غم بکید گر نا چار

چو ابتدا بسکونش ازین عمل گردید
ز ہمزہ حسب ضرورت نمود استظہار

بغیر ہمزہ وصل ست قسم ثانی آن
کہ مے شود بر باعی مماثل از گفتار

نہ نیج باب وی اول مثال اکرام[3] است
کہ ہمز و قطعے بر سرش گرفتہ قرار

ولی ز حرف مضارع بگفتنش کم بود
بواحد متکلم دو ہمزہ دور از کار

بہ ثانی آمدہ تکریم و زان چو کذاب[4]
کذاب و تکذبۃ ست و سلام و ہم تکرار

سوم تقبل[5] و ہم مصدرش تقابل[6] ہست
چہارمش ز تقابل ہمی کند اخبار

چو در مضارع این ہر دو باب جمع شود
برای حذف یکی از دو تا توئی مختار

بود بوزن تقابل تفاوت و شاوت
بفتح و کسرہ و او ای عزیز نیک اطوار

مقاتلت[7] بشمر باب پنجم و قتال
تو مصدر دگرش چون قتال می پندار

تسربل است و تقبل دگر تقابل نیز
بفتح قبل اخیر مضارع از اخبار

بغیر این ز پے جملہ بابہا ی مزید
بکسر آن بتوان کرد ایما اصرار

مقاتلت شد و اکرام و ہمچنان تکریم
بضم حرف مضارع چو بعشرۃ بشمار

باصل باب خودش کن قیاس ملحقات
کہ ذکر آن پس ازین آید ای نکو کردار

---

[1] اثا قل کرنا شدن
[2] اظہر پیدا شدن
[3] اکرام گرامی کردن
[4] تقبل باب پنجم
[5] پرہیز کردن ۱۲
[6] تکذیب دروغ پنداشتن
[7] سلام چاپلوسی کردن
[8] تقابل باب پنجم
[9] مقاتلت باب پنجم
[10] تسربل در آوردن

تقسیم ابواب رباعی مزید

سہ باب شد ز مزید رباعی و بانیست — کہ وصل ہمزہ وصلی نباشدش زنہار
مثال آن ز تسبّل بل ہم از تسبّلہ — شناس و تا پے مرّت بگو در آخر کار
برای جملہ مزیدست جایز این الحاق — ولے چو آخر آن تا بود مکن تکرار
بود بہمزۂ وصلی دو باب و اخرا انجام — یکی ازان بود و ثانی ست اقشعرار
برای ثانی آن در تمام مشتقات — ہمی شود پی ادغام آخرا استقرار
جواز آن بود از امر و نہی و ادغامش — بفتح و نیز بکسر اخیر آن مختار
رواست وزن قشعریرۃ بمصدر آن — بقول اہل عرب بی تامل و تکرار

تقسیم ابواب ثلاثی مزید

ثلاثی کہ مزیدست بر دو گونہ بود — یکی ست مطلق و ثانی ست ملحق اہمی شمار
بصرف تذکرہ اکثر سی و یک باب است — برای جملہ مزیدش ز روی استشہار
دوازدہ پی مطلق ہمی رسد بسخن — ز نوزدہ پی ملحق گرفتہ اند شمار
ز مطلق ست دو قسم اولین بہمزۂ وصل — کہ از حما ثلثش بار رباعی آید عار
ز ہفت باب وی ست احمرار و اعلوط — چو انفطار رود گر اجتناب و استنصار
وزان ببین مکرر شدہ ست اخشیشان — بہر دو لام ازان آمدہ ست اسمیرار

۱ تسبّل بل ہم از تسبّلہ
۲ اخشیشان
۳ اقشعرار
۴ احمرار
۵ اعلوط
۶ اجتناب
۷ استنصار
۸ اخشیشان
۹ اسمیرار

بعین ماضی اینجمله فتحه باشد وبس — بفاسکون رسدائر بعد همزه ست ای یار
بود بضم علامت مضارع معروف — بکسر قبل اخیرش هم آمده ست اقرار
ولی اگر بسر فای فعل ماضی آن — برای همزهٔ وصل و برای تاست گذار
شود بفتح علامت ز هر دو وزن ثانی — بفتح قبل اخیره آید اے نکو کردار
قیاس صیغهٔ مجهول میتوان کردن — برانچه بهر مجرد گذشته از تذکار
بنای مصدر این هر دو در کلام عرب — بود موازن مفعول باب هم بسیار
قیاس فاعل و مفعول و ظرف ریشهٔ جو — برای غیر ثلاثی مجرد اے هشیار
بنای هر سه توان کرد از مضارع وی — بکن علامت آن حذف و میم در عوض آر
بقبل آخر آن کسره ده پئے فاعل — باسم ظرف و بمفعول فتحه ده ناچار
برای ضمهٔ میم علامت ای دانا — بهر سه آمده از روی صرف استمرار
قیاس آله و تفضیل از سر دستور — ز غیر فعل سه حرفی شده ست بس دشوار
ولی ضرورت تعبیر آن اگر باشد — بلفظ مصدر با بش نمایم استظهار
بسوی مصدر اگر لفظ آله ست مضاف — ز آله است سخن مثل آلة الابصار
چو مصدر آمده تمییز اَشَدُّ اَقْوٰی را — شود تصور تفضیل از صغار و کبار
چنانکه در سخن آری اَشَدُّ تو ضیحًا — کنے چنانکه به اَقْوٰی تَحَمُّلًا گفتار

کہ عین ماضی آنراست فتحہ و کسراست	برای عین مضارع زروی استقرار
بضم عین مضارع چو نصر باب دوم	چو سمع باب سوم عکس ضرب یافت قرار
بفتح عینہما فتح باب چارم شد	بود بضمہا باب پنجمین بشمار
قیاس مصدر آن از کرامت و کرم است	بوزن فاعلش آید کریم بی تکرار
بہ عین ماضی آنہا کہ کسر و ضمہ بود	دو صد قیان پی تسکین آن تو نی مختار
بدانکہ در شہد از شہد بعد ازان شہد ست	جواز ہر تکلم پی صغار و کبار
ششم بکسر ہما گفتہ اند حسبانا	کہ مصدرش بود از حسب نیز در گفتار
تو فضل را ز تداخل شمار دماضی آن	بکسر عین و مضارع بضم آن پندار
ز سمع کاد یکاد و بدان سبب کسرت	بکاف کدن و گر ضمہ ست شاذ انکار
رباعی است مجرد ز باب بعثرۃ	وراء ی این پی آن وزن مصدر ست چہار
چو قرفضا زود گر قہقری و زلزال	بفتح فاست چو سلسال چارمین بشمار

تصریف

بَعثَرَ یُبَعثِرُ بَعثَرَۃً مُبَعثِرٌ بَعثَرٌ یُبَعثَرُ مُبَعثَرٌ اَلاَمرُ بَعثَرَ الظَّرفُ مُبَعثَرٌ جمعہ مُبَعثِرَاتٌ

بیان مزید فیہا

مزید فعل ثلاثی دہم رباعی را	بعرصہ سخن اینک ہمی کنم اظہار

رد ابو دکتف و کتف لکتف و عقد و عضد
چو فخذ و فخذ و فخذ هم فخذ پی تذکار

سکون نون عنق همچو بای ابل رواست
چنانکه ضمنه پی فای قفل در گفتار

رباعی آمده جعفر چو زبرج و برثن
چو درهم و چو قمطر و چو حجدب از اشعار

خماسیش چو سفرجل چو حجمرش دیگر
چو قرطعب چو قذعمل شنید ایم چهار

ثلاثی ست و رباعی بری ز حصر مزید
خماسیش بود از پنج وزن ای هشیار

چو عضرفوط و خزعبیل و قرطبوس و سپس
فبعثری و دگر خندریس و ان بشمار

تقسیم مصدر و مشتق بر حسب حروف

دو قسم مصدر و فعل ست و جمله مشتقات
یکی ثلاثی و دیگر رباعیش پندار

زهر دو قسم دو قسمش مجرد ست و مزید
که بعد ازین بنمایم زهر تکی اخبار

ولیک مصدر و هم مشتق اندرین تقسیم
بفعل ماضی خود تابع ست بی تکرار

پس آنچه ماضی آن هر سه حرف اصلی یافت
مجرد ست و ثلاثی بدان و شبهه میار

همین خیال بکن در رباعی و دیگر
مزید هر دو تصور بکن بدین آثار

سه حرف بیش نیاید زیادت افعال
زشش زیاده نباشد حروف آن زنهار

تقسیم ابواب ثلاثی مجرد و رباعی مجرد

ثلاثی که مجرد بود زشش باب است
زباب اول آن ضرب میکند اشعار

بہ بین بہ نسخہ مرآت صرف آئینہ ست — کہ اسم و فعل ز اقسام داشتہ ست چہار

دران چہار دو قسم از صحیح و معتل است — دو از مضاعف و مہموز درمیان شمار

ز قسم ثانیش آمد چہار نوع کہ ہست — مثال و اجوف و ناقص لفیف نیز بکار

جدا جدا است ز ہر نوع در کلام عرب — تصوّر حرکت بہ ہمین ظرف ای یار

چو از مثال بود عین ظرف بالکسر است — ز ناقص و ز لفیفش لفتحہ ست مدار

ز اجوف ست بحکم مضارعش چو صحیح — بضم و فتح تو فتح و بکسر کسر سپار

بیان اسم صفت مشبہ

ز سمع و ہم کرم و نیز حسب می سازند — قیاس اسم صفات مشبہ بسیار

دلالت ست ازین اسمہا بئ صفتے — کہ ثابت ست نہ حادث بفاعل از کردار

چو صَعْب و صِعْر و چو جُبْلی و احمر و جَیِّد — خَشِن ندس بلِز و کابر و خطم کُبّار

جبان شجاع و چو جُرْیان و نیز عطشان ست — غیور و جَیِّد و عطشی خبث ذمیم جوار

کریم و نیز ہمہ حمراء و نیز عشراء ست — حسن دگر حیوان و چو صلب و ہمچو قشار

بیان اوزان اسمای ثلاثی و رباعی وغیرہ

برای اسم سہ حرفی بحالت تجرید — ز روی صرف بدہ وزن میکنم احضار

فرس کتف ابل و جرد قفل فلس و عنب — عضد صرد عنق ست ای عزیز نیک اطوار

ورای ایمہ منطیق[1] و بعد ازان مخزم[2]
بیاد گیر کہ سازم ز دیگران تذکار

فخر وقت[3] شد و مخزامت[4] و علامہ[5]
چو تا موکد فعل آمد ای ستودہ شعار

بیان اسم مفعول

شش ست صیغہ مفعول مثل فاعل و نیز
علامت از پی ہر صیغہ ہمچنان پندار

صورت انیست

مفعول مفعولان مفعولون | مفعولت مفعولتان مفعولات

دگر بدان چو رسول[6] و قتیل[7] و ہم ضحکۃ[8]
ز قبض[9] و کاتم[10] و ذبح[11] ست کم نما آثار

بیان اسم تفضیل

ز مرد و زن پی تفضیل افعل و فعلی ست
افاعل و فعل و از بہر جمع یافت قرار

بیان اسم آلہ

ز آلہ مفعل و مفعال و نیز مفعلت
بمفرد ست و مفاعیل جمع بی تکرار

بہ میم مفرد مذکور کسرہ و دیگر
بہ میم جمع بود دہر فتحہ استقرار

فعال[12] ہست قلیل و فعالیش جمع است
بضمہ شاذ مذاق[13] و چو منحل[14] پندار

بیان اسم ظرف

برای ظرف بود مفعل بفتحہ میم
مفاعل ست پی جمعش ای نکو کردار

[1] منطیق
[2] مخزم
[3] فخر وقت
[4] مخزامت
[5] علامہ
[6] رسول
[7] قتیل
[8] ضحکۃ
[9] قبض
[10] کاتم
[11] ذبح
[12] فعال
[13] مذاق
[14] منحل

ورای این حبروه بود و گر رغبا ز | شناس مصدر حبور ة با آخر کار
پی مبالغه بجوال و نیز دسیلمی | وگر بود در غبوبت بدان و شبه میار
ز جنس آن رغبوتی و هم بقطرب ع | بدانکه آید ازین جمله بیشتر گفتار

تقسیم اسمای مشتق

زباب های ثلاثی پی مجرد آن | کنون ز صرف باسمای مشتق ست اشعار
چو اسم فاعل و مفعول و آله و تفضیل | ز اسم ظرف و صفات مشبهه ست شمار

بیان اسم فاعل

چو فاعل اسم مذکر بود به فاعلة | لحوق تا شده بهر مؤنث آخر کار
برای تثنیه در هر دو نون بعد الف | به بین و غور بفر ما که میکند اخبار
چو واو و نون اخیر ست در مذکر جمع | مؤنث الف و تا همیکند اظهار

صورت انیست

فاعل فاعلان فاعلون فاعلة فاعلتان فاعلات

بیان اسم مبالغه

پی مبالغه اوزان فاعل ست دگر | که ذکر آن بکنم گر کنی تو استفسار
فعول و فعیل و مفعال و فعل | ضراب و قلب و خریب و بعد ازان عداء

شده ست اسم دگر گونه منقسم بسه قسم — یکی ست ماخذ فعل و تو مصدرش پندار

دوم مصنوع ز مصدر که مشتق ست و شود — ز روی قاعده بر صورت دگر بیار

ولے ز مادهٔ مصدر و ز معنی آن — بچشم عقل عیان باشد اندران آثار

چنانکه صوح اوانی ز فضه بر انواع — همے کنند و همان اصل دارد استمرار

سوم نه مصدر و نی مشتق آن بود جامد — که شد سه گونه بحسب حروف در گفتار

ثلاثیش فرس جعفر رباعی دان — فرزدق ز خماسے همیکند اخبار

حمار و قنفذ و بعد ازان خزعبیل — پے مزید همان هر سه ست در اظهار

زهفت حرف نیاید باسم زاید و نیز — زیادتش متجاوز نمے شود ز چهار

بیان اوزان مصدر که مشتق منه باشد

بنائے فعل مجرد ثلاثی ست اگر — قیاس مصدر آنرا درآورم بشمار

مثال رحمة و مغفرة ان و کدرة و ذکری — قطیعة آید و لیان و مملکت بسیار

زهاوة و غلبة نشدة و دگر مسعاة — ومیض و فسق و فجور ست و قتل و شغل و عت

ضهوبة و سرقة مرجع و خنق و حوصلی — صغر کراهیة و محمدت هدی و بیدار

بغایت و نروان و قبول و حرمانست — طلب درآیة و بشری و مدخلست و

چو کاذبة شد و مکذوبة و مکذوب — زکیو نوته و قیلولة پدید آمد

---

۱ هم بر یکدیگر پیش گرفتن و شتافتن ۲ لغایت بالضم گمراه شدن ۳ نزوان بفتحتین جستن بر زیاده ۴ قبول بفتح خیر حقیر

ورای این حبروۃ بود و گر رغبا ۱۲ ۱۳ | شناس مصدر حبورۃ با آخر کار
پے مبالغہ بجواں ۱۴ و نیز دسیلے ۱۵ | وگر بود در رغبوت ۱۶ بدان و شبہہ میار
زجنس آن رغبوتی ۱۷ و ہم بقطار ۱۸ ع | بدانکہ آید ازین جملہ بیشتر گفتار

تقسیم اسمای مشتق

زباب ہای ثلاثی پے مجرد آن | کنون زصرف باسمای مشتق ست اشعار
چو اسم فاعل و مفعول و آلہ و تفضیل | زہم ظرف و صفات مشبہہ ست شمار

بیان اسم فاعل

چو فاعل اسم مذکر بود بہ فاعلۃ ۱۹ | لحوق تا شدہ بہر مؤنث آخر کار
برای تثنیہ در ہر دو نون بعد الف | بہ بین و غور بفرما کہ میکند اخبار
چو واو و نون اخیر ست در مذکر جمع | مؤنث الف و تا ہمیکند اظہار

صورت انیست

فَاعِلٌ فَاعِلَانِ فَاعِلُونَ فَاعِلَۃٌ فَاعِلَتَانِ فَاعِلَاتٌ

بیان اسم مبالغہ

پے مبالغہ اوزان فاعل ست دگر | کہ ذکر آن بکنم گر کنی تو استفسار
ضروب ۲۰ و علیم ۲۱ و صدوق ۲۲ ست و محرم ۲۳ ضحکۃ ۲۴ | ضراب ۲۵ و قلوب ۲۶ و شریب ۲۷ و بعد ازان عداء ۲۸

۱ حبروۃ ۲ نفخہ تین و تشدید واو و ہاء ۳ رغبا ۴ رغبوتی ۵ رغبوت ۶ حبورۃ بفتح اول ۷ بجوان ۸ دسیلے ۹ صفت مشبہہ ۱۰ بجوان ۱۱ جلان ۱۲ دسیلے ۱۳ فاعلۃ ۱۴ ضروب بفتحتین و تشدید ۱۵ علیم ۱۶ صدوق ۱۷ محرم ۱۸ ضحکۃ ۱۹ قلوب ۲۰ شریب ۲۱ عداء

شده ست اسم دگر گونه منقسم بسه قسم
یکی ست ماخذ فعل و تو مصدرش پندار

دوم مصوغ ز مصدر که مشتق ست و شود
ز روی قاعده بر صورت دگر طیار

ولے ز مادهٔ مصدر و ز معنی آن
بچشم عقل عیان باشد اندران آثار

چنانکه صوح ادانی ز فضه بر انواع
همے کنند و همان اصل دارد استمرار

سوم نه مصدر و نی مشتق آن بود جامد
که شد سه گونه بحسب حروف در گفتار

ثلاثیش فرس جعفر رباعی دان
فرزدق ز خماسے همیکند اخبار

حمار و قنفخر و بعد ازان خزعبیل
پے مزید همان هر سه ست در اظهار

زهفت حرف نیاید باسم زاید و نیز
زیادتش متجاوز نمے شود ز چهار

بیان اوزان مصدر که مشتق منه باشد

بنائے فعل مجرد ثلاثی ست اگر
قیاس مصدر آنرا دو آورم بشمار

مثال رحمة و غفران و کدره و ذکری
قطیعة آید و لیان و مملکت بسیار

زهاوة و غلبة نشدة و دگر مسعاة
و میض و فسق و فجور ست و مثل و شغل و عتاد

ضغطة و سرقة مرجع و خنق و دعوی
ضغطی کراهیة و محمدت هدی و بدار

بغایت و نزوان و قبول و حرمانست
طلب در آیة و بشری و مدخلست و دو

چو کاذبة شد و مکذوبة و مکذوب
زکیو نوته و قیلولة پدید آثار

چو ساکن ست بفرقش بیار ہمزۂ وصل | بہر دو حال بود جزم آخرش درکار
بضم ہمزہ بخوان عین گر بود مضموم | وگرنہ کسرۂ آن لازم ست دگر گفتار

صورت صیغہ ہا انیست

اِفْعَلْ اِفْعَلَا اِفْعَلُوْا اِفْعَلِیْ اِفْعَلْنَ

روا لحوق ہمان ہر دو نون مذکور است | بامر و نہی و بتاکید زان شود اشعار

بیان اعراب و بنا

ز حرف ماضی و امر ست ہر یکے مبنی | زروی اصل و لزوم ای عزیز خوش کردار
مضارع آمدہ معرب و لے شود مبنی | چو نون فاعل و تاکید سازدش اجبار
برای اسم دو قسم ست زان یکی مبنی | کہ آخرش بعوامل نگردد از اطوار
معرب ست ملقب دوم کہ اعرابش | شود متغیر ز عامل آخر کار
چو معرب از ہمہ اعراب و نیز تنوین ست | تو نام آن متمکن شناس بی تکرار
بگفتگوی عرب منصرف دگر ائمکن | لقب پی متمکن شد از صغار و کبار
بدانکہ منتفی و غیر منصرف باشد | چو از تمکن تنوین و کسرہ دارد عار
ولے تمکن این ہر دو را شود داعی | چو از منصرف و ہم ضرورت اشعار

بیان تقسیم اسما بنوع دیگر

صورت صیغہ ہا از نون ثقیلہ

لَیَفْعَلَنَّ لَیَفْعَلَانِّ لَیَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلَنَّ لَتَفْعَلَانِّ
لَیَفْعَلْنَانِّ لَتَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِیْنَ لَتَفْعَلْنَانِّ لَاَفْعَلَنَّ لَنَفْعَلَنَّ

صورت صیغہ ہا از نون خفیفہ

لَیَفْعَلُنْ لَیَفْعَلَانْ لَیَفْعَلُنْ لَتَفْعَلَنْ لَتَفْعَلِیْنْ لَاَفْعَلَنْ لَنَفْعَلَنْ

چو لا، نہی در آرے کند بمعنے منع | چو لم بلفظ مضارع عمل کند اظہار

بیان امر

چو لام امر کہ آن حرف لام مکسور است | بفرق فعل مضارع بگیر و استقرار
بحکم امر نماید بمعنے و در لفظ | چو لم عمل کند از گفتۂ صغار و کبار
پے خطاب بمعروف در نے آید | بہشت صیغۂ دیگر بیاید ای ہشیار

صورت صیغہ ہا انیست

لِیَفْعَلْ لِیَفْعَلَا لِیَفْعَلُوْا لِتَفْعَلْ
لِتَفْعَلَا لِیَفْعَلْنَ لِاَفْعَلْ لِنَفْعَلْ

بنائے امر حقیقی کہ پنج صیغہ بود | تو از مضارع حاضر بکن بدین الوان
کہ بعد حذف علامت ببین بما بعدش | اگر بود بتحرک بجا لتش نگذار

بیان عمل لن ولم وغیر ہما در فعل مضارع

حصول معنی مستقبل از مضارع کن + برای نفی موکد چو لن کند اقرار

بہ نفی مجد بلم ماضی ست معنے آن کنون کنم عمل ہر دو حرف را اصرار

برای یَفْعُلُ و تَفْعُلُ چو اَفْعُلُ و نَفْعُلُ بلن تو نصب و بلم جزم بالیقین بپندار

ز واو و یا و الف حرف علتے ست اگر بلم تو حذف بکن از اواخر این چار

بحکم ہر دو شود حذف نونِ اعرابی تو نون جمع مؤنث بحال خود بگذار

چو لام بر سر و نون ثقیلہ در آید بیاوری بمضارع موکدش بپندار

چو واو جمع و چو یای مونث حاضر ز نون رفع بآخر علامتے بگذار

بہر دو جمع مونث ز بعد نون ضمیر بیار یک الف فاصل امی نکو کردار

ثقیلہ نون مشدد شناس و ماقبلش بود بہ جمع مذکر بضمہ حاجت و کار

پئے مخاطبۂ واحد از کلام عرب بکسر لام ضرورت ہمے شود ناچار

برای جمع مؤنث بغائب و حاضر سکون لام ضرور ست امی خجستہ شعار

بہ چار صیغہ چو لن فتح لام سازد و نیز برائے تثنیہ شد فتح لام بی تکرار

بہر کجا کہ الف بر سر ثقیلہ بود خفیفہ ناید و دارد دگر ہمان آثار

ثقیلہ بعد الف کسرہ دارد و ہر جا بفتحہ باشد و ساکن خفیفہ را پندار

چنانکہ کسرہ بود قبل یا ضرور مدام — تو فتحہ قبل الف ضمہ قبل واو بیار
علامت دگر آنست تای فوقانی — کہ پنج صیغہ بود بہر آن زردی شمار
یکی مذکر واحد کہ حاضر ست وہمان — پے مونث واحد بعینش پندار
پی مذکر حاضر چو انت مستتر ست — بعقل مشترکش بہر فاعلست اظہار
ولیک از پے او ہم مذکر اورا — ضمیر مستتر آرند نیز در گفتار
دوم مؤنث واحد کہ حاضرش خوانی — سوم بہ تثنیۂ ہر سہ فعل نے تکرار
الف بہ تثنیہ و یا بو احد مذکور — ضمیر فاعل فعلست ای ستودہ شعار
زہر دو نون اخیر ست خود علامت رفع — بیاد گیر و دگر گوش بر کلام دار
بود چہار م و پنجم بہر دو حاضر جمع — تو واو جمع ضمیر مذکرش پندار
بجای رفع بود نون آخرش لیکن — مؤنث ست بنونِ ضمیر اے ہشیار

صورت صیغہ ہا نیست بحرکات ثلثہ در عین

یَفْعِلُ یَفْعِلَانِ یَفْعِلُوْنَ تَفْعِلُ تَفْعِلَانِ
یَفْعِلْنَ تَفْعَلُوْنَ تَفْعِلِیْنَ تَفْعَلْنَ اَفْعَلُ نَفْعَلُ

بیان ماضی و مضارع منفی

چہ ماضی وچہ مضارع ہمی شود منفی — چو ما و لا بسرش آید از پے انکار

بنای ماضی مجہول ہست از معروف	کہ ضمہ از پے فا کسرہ قبل لام بیار

بیان فعل مضارع مثبت

شود بنای مضارع ز ماضی ای دانا	علامتی چو بفرقش بگیر و استقرار
اَنیتُ[1] و نائی[2] و دیگر نَایتُ[3] و نیز اَتین[4]	ز چار حرف علامت بہر یک ست احصار
سکون فایٔ فعل مجرد ست انگاہ	ہم از برای علامت بفتحہ است مدار
مگر بفعل رباعی علامت مضموم	بیار و کسرہ بما قبل آخرش بسپار
سکون حرف پس از فا دران ضرور شناس	بلام جز بعوارض بغیر ضمہ میار
تو قبل لام بدہ فتحہ از پے مجہول	برای حرف علامت بضمہ کن اقرار
بغیر مشترک از صیغہ ہا مضارع را	ز یا زدہ بزبان ہا نمیرود بسیار
علامت متکلم الف بوحدان است	برای جمع مع الغیر نون بود در کار
اَنَا و نَحنُ در آنہا ضمیر مستتر است	کہ ہست فاعل فعل الغیر نیز خوش کردار
سہ از برای مذکر یکے مؤنث جمع	ز یا علامت غیبت بود درین ہر جا
برای واحدش آرند فاعل مُظہر	بجمع تثنیہ واو و الف پے اضمار
ز رفع فعل عوض بودہ ست نون اخیر	بنون تثنیہ کسر و بغیر فتحہ سپار
مگر بہ جمع مؤنث کہ واو نیست بدان	کہ نون آخر آن از ضمیر کرد اخبار

[1] انیت
[2] نائی
[3] نایتن
[4] اتین

پی ثلاثی آن جز سہ حرف اصلی نیست — زواید ست برای علامت و اضمار
پی مذکر غائب سہ صیغہ باشد و نیست — بفعل واحد آن حرف زاید از گفتار
علامتش بود این کز علامت ست بری — برای فاعل وی چارہ نیست از اظہار
برای تثنیہ باشد الف بآخر فعل — بجمع واو بود ضمہ قبل آن ناچار
ہم از برای مؤنث سہ ست و در آخر — علامت از پی واحد ز تای ساکنہ دار
ولی بحکم مذکر ضمیر نیست درو — بود بفاعل مظہر ہمیشہ بے تکرار
برای تثنیہ تا و الف بود لاحق — برای جمع بود نون و فتحہ اش در کار
پی مخاطب آن پنج و تای فوقانی — برای واحد این باشد ای ستودہ شعار
مذکر ست بفتح و مونث ست بکسر — تما بہ تثنیہ ہر دو بگیمان پندار
برای جمع بدان تم پی مذکران — پی مونث آن تن ای نکوکردار
ولیک از متکلم دو صیغہ آید و بس — بضم تا پی وحدان آن گرفتہ قرار
برای تثنیہ و جمع ہر دو نون و الف — بہم بیار و مکن سہو این سخن زنہار

صورت صیغہ ہا این ست بحرکات ثلثہ در عین

فَعَلَ فَعَلَا فَعَلُوا فَعَلَتْ فَعَلَتَا فَعَلْنَ فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ فَعَلْتِ فَعَلْتُمَا فَعَلْتُنَّ فَعَلْتُ فَعَلْنَا

مضارع است بازمان حال و استقبال — دلیل بہر حدوث امور بے تکرار

ز امر حکم بود در زمانہ موجود — برای فعل بشخص مخاطب ای ہشیار

ز فعل ماضی و فعل مضارع ست دو قسم — بدان و بشنو اگر میکنی تو استشعار

چو نسبتش بسوی فاعل[۱] ست معروف ست — چنین چو نیست تو مجہول[۲] نام آن بپذیر

بصورت خلق اللہ فاعل ست جلی — بشکل تخلیق و امثال آن خفی انگار

ز ہر دو قسم کہ مذکور شد دو قسم آید — یکی ست مثبت و منفی دوم بیاد ش دار

قرار داده شد از فا و عین و لام سہ حرف — تمیز اصلی و زاید بران گرفتہ قرار

بود ہر انچہ بود حرف اصلی از پی لفظ — موازن احدی زین سہ ای نکو کردار

ہم از وی ست تقرر بجملہ تصریفات — کہ در کلام عرب گشتہ است براطوار

خلاف آن بود آثار حرف زاید را — بیاد گیر ز تائید طابع بیدار

بیان فعل ماضی مثبت

قیاس صیغہ بود ماضی و مضارع را — بہیجدہ پے اقسام فاعش ز شمار

بفعل ماضی ازان پنج مشترک شد و پس — بہ سیزده شده آنرا ز روی صرف مدار

مجردش ہمہ بافتح فاست و معروف — بعین آن پی تحریک حکم باب انکار

بہ پنج صیغہ اولی ست لام با حرکت — بہشت از پی تسکین آن شود اجبار

---

[۱] فاعل در اصطلاح صیغہ ایست کہ بر فاعل لفظ را گویند یعنی کہ فعل با او منسوب باشد خواہ فاعل حقیقی باشد یا فاعل حال مثل اسم فعل صفت و مصدر کہ بعد از ایشان بود چون ضرب زید امس ضرب فعل ست و فاعل آن ضرب زید امس ضرب ست و فاعل آن زید و ہمچنین ضارب و مضروب و مضرب و مضروب عنہ و مکسور و مکسور بہ و مکسور لہ و مکسور فیہ و مکسور معہ و مکسور بسببہ و مکسور بواسطتہ و مکسور بمعونتہ و مکسور بمصاحبتہ و مکسور بمقارنتہ و مکسور بمجاورتہ و مکسور بمشابہتہ و مکسور بمشاکلتہ و مکسور بمماثلتہ و مکسور بمساواتہ و مکسور بمشاہدتہ و مکسور بمشاہدتہ و مکسور بمشاہد

بسم الله الرحمن الرحیم

بحمد حضرت ذوالفضل عالم الاسرار
ندیده طاقتِ تحریر و قوتِ گفتار

نثار ختم رسل کرده افضل الصلوات
همی کنم سخن از علم صرف در اشعار

قیاس ابنیه زین علم کن برای کلام
لحاظ معرب و مبنی بعلم نحو گذار

سه قسم آمده بالجمله قسمتِ کلمات
وزان سه است پی فعل و اسم و حرف شمار

قیاس فعل بدان میشود ز هر سه زمان
زمانه پی افهام معنیش در کار

بمعنی اسم بود مستقل نه حرف چنان
ولی بهر دو نباشد زمانه در اظهار

شناس مستقل آن را که بهر افهامش
بانضمام دگر لفظ نبود استظهار

سه قسم فعل بود ماضی و مضارع و امر
وزین سه قسم جداگانه شد پدید آثار

ز ماضی ست دلالت حدوثِ کاری را
که در زمانه بگذشته اش کنند اخبار

به عون صناع مکین و ممکن فضل خلاق زمین و زمن

رساله صحیح المقال عجاله استمثال در علم صرف که مبدأ ضوابط علوم و رسوم است بنام تاریخی موسوم

جواهر منظمه

از نتایج طبع وقاد صاحب استعداد محقق مستند معنی زاے منشی دولت راے مرحوم

در مطبع نامی منشی نول کشور بمزید نظباع مقبول جهان گردید

اطلاع

اِس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب موجود ہین شائقین کو فہرست مطول سے جو علٰحدہ موجود ہے اور درخواست کرنے سے مل سکتی ہے معلوم ہوسکتا ہے کہ قیمت اس سال مین نہایت ارزان مقرر ہوئی ہے ہم صرف کتب علم صرف و کتب علم نحو و کتب علم منطق و کتب علم فقہ و اصول فقہ وغیرہ و کتب علم حدیث ذیل مین درج کرتے ہین ناظرین و شائقین ملاحظہ فرماکر خط کا فی و بہرہ وافی اوٹھاوین۔

INDIAN INSTITUTE OXFORD

کتب علم صرف

میزان الصرف۔ علم صرف کی ابتدائی کتاب ہے۔

میزان الصرف۔ مع تکملہ بخشی مولوی الٰہی بخش صاحب

تبیان شرح میزان الصرف۔

شرح میزان الصرف۔

تنج گنج وزبدہ۔ یہ دو کتابین صرف کی ہین عمدہ شرح زبدہ از مولوی رحمۃ اللہ صاحب۔

عافیہ شرح شافیہ از ملا محمد سعید۔

صرف میر۔ میر سید شریف کی تصنیف مشہور کتاب ہے

دستور المتبدی قواعد صرف مین بہت مفید کتاب ہے

جامع تعلیلات یہ کتاب علم صرف کی ہنوز اور دوسری

شرح سلالہ صرف۔ فارسی تصنیف مولوے نصر اللہ خانصاحب صرف مین نادر شرح ہے۔

فصول اکبری۔ علم صرف مع رسالہ لامیہ گوہر منظوم زنجانی۔ عربی علم صرف مین۔

رکاز الاصول۔ شرح فصول اکبری

شافیہ محشی علم صرف مین از ابن حاجب۔

مراح الارواح در علم صرف از احمد بن یمین مشہور کتاب ہے

رضی شافیہ۔ مطبوعہ دہلی۔

کتب علم نحو

مجموعۂ نحو میر مصنف مختلف۔

ضریری عربی از امام ابو الحسن علی حمید الدین۔

ہدایت النحو۔ مشہور نحو کی کتاب ہے۔

رضی شرح کافیہ از محمد بن حسن مطبوعہ مطبع ہذا۔

رضی کافیہ۔ مطبوعۂ مطبع دہلی۔

شرح ملا محشی قدیم شرح کافیہ نحو از ملا جامی مشہور کتاب ہے سفید ایضاً۔ کاغذ حنائی۔

ایضاً۔ کاغذ فاختہ۔

شرح ملا محشی علی قلم ملیح جدید خوش خط کاغذ عمدہ سفید ایضاً۔ حنائی۔

کافیہ محشی۔ خط نستعلیق از ابن حاجب۔

کافیہ با ترجمہ با ترجمہ و حواشی مطبوعہ مطبع نظامی۔

کافیہ نحو محشی عربی از ابن حاجب بخط نسخ۔

لب الاعراب۔ علم نحو مین نادر رسالہ در حقیقت اسم با مسمے ہے تصنیف مولوی عبید اللہ صاحب۔

شرح کافیہ۔ فارسی منظوم در حل مطالب تصنیف مولوی محمد ابراہیم مرحوم۔

تسہیل الکافیہ۔ عربی شرح کافیہ تصنیف مولانا محمد عبد الحق خیر آبادی۔

اصل اصول نحو۔ مسائل نحویہ کا بیان۔

حاشیہ عبد الغفور۔ مع تکملہ عبد الحکیم شرح ملا جامی کا حاشیہ ہے۔

جامع الغموض۔ شرح مبسوط کافیہ از مولوی عبد الغنی احمد نگری۔

شرح مائۃ عامل۔ علم نحو مین مشہور کتاب ہے۔

Jawahir manzoma

به عون صناع مکین و مکان فضیل خلاق زمین و زمان

دو گوهر همثال اصداف علم صرف که ام العلوم و مصدر قواعد رسوم ست اولینش باسم تاریخی مسمی

جواهر منظومه

و دومی بس شگرف بنام

مرآة الصرف

از تصنیفات واقف ابواب علوم ماهر دقائق فنون محقق همثال صاحب فکر آسمان پیمای منشی دولت رای مرحوم

در مطبع نامی منشی نولکشور بطبع متین مقبول جهان شد

Jawāhir-i-manẓūma.

and

Mir'āt al-ṣarf.

49 D 165

~~49 D 10~~

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.
Presented
by
Munshi Newul Kishore.

